

ANNA ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ ΒΟΥΛΑ ΚΟΝΤΗ – ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΛΗΘΗ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ (9ος-15ος ΑΙΩΝΑΣ)

Ἡ μελέτη τῆς ἐδραίωσης καὶ τῆς διάδοσης τῆς μνήμης τῶν ἁγίων βασίζεται κυρίως στὸν πλοῦτο τῆς χειρόγραφης παράδοσης γύρω ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ τιμώμενου ἁγίου, στὸ χρόνο τῆς ἁγιοποίησής του ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, στὴν ἀναφορὰ τῆς ἐορτῆς του στὰ ἐπίσημα *Μηνολόγια* καὶ *Συναξάρια*, στὴν ὑπαρξὴ ποικίλων λειτουργικῶν κεμένων ἄμεσα συνδεόμενων μὲ τὴ λατρεία του, ὅπως ὕμνων, ἀκολουθιῶν κ.λπ. Στὰ ἀνωτέρω προσδιοριστικὰ στοιχεῖα, καθοριστικὸ ρόλο παίζει ἡ χρονικὴ ἀπόσταση ποὺ μεσολαβεῖ μεταξὺ τοῦ θανάτου τοῦ ἁγίου, τῆς ἁγιοποίησής του καὶ τῆς σύνταξης τῆς παλαιότερης σωζόμενης βιογραφίας του. Τὸ πρόσωπο τοῦ βιογράφου, ὁ χρόνος καὶ ὁ τόπος ἀντιγραφῆς τοῦ *Βίου*, καθὼς καὶ ἡ διακίνηση τῶν χειρογράφων στὰ ὁποῖα διασώζονται τόσο ὁ παλαιότερος ὅσο καὶ οἱ ὑστερότεροι *Βίοι*, συνιστοῦν βοηθητικὲς πηγὲς ἀντίληψης πληροφοριῶν ὡς πρὸς τὴ διάδοση τῆς λατρείας. Ἐπίσης, ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἁγίου στὴν τέχνη, ὅπως καὶ ἡ ἐπιλογή τῆς θέσης τοῦ ἁγιογραφούμενου μέσα στὸ λατρευτικὸ χωρὸ, συνάπτονται ἄμεσα μὲ τὴν προσδιδόμενη πρὸς τὸ πρόσωπό του τιμὴ, καθὼς καὶ μὲ τὴν ἐπιδωκόμενη προσπάθεια γιὰ τὴν προβολὴ του καὶ τὴ διάδοση τῆς μνήμης του. Στὸν ἴδιο σκοπὸ ἀποβλέπει καὶ ἡ ἀντίστοιχη ὀνοματοθεσία τόπων, μονῶν, ναῶν καὶ ἀσκητηρίων, οἱ ἐτησίως τελούμενες πανηγύρεις κ.λπ. Ἀξίζει στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ὑπαρξὴ στοιχείων (χειρογράφων, μνημείων, ἀπεικονίσεων κ.λπ.), ἀλλὰ καὶ ἡ ἔλλειψή τους εἶναι δυνατόν νὰ ὀδηγήσει στὴ δημιουργία λανθασμένης ἢ διαστρεβλωμένης εἰκόνας. Παρὰ ταῦτα, τὸ διαθέσιμο ὕλικό, φιλολογικὸ ἢ ἀρχαιολογικὸ περιεχομένου, δὲν παύει νὰ ἀποτελεῖ τὸ μόνον τεκμήριο στὸ ὁποῖο μπορούμε νὰ βασισθοῦμε, προκειμένου νὰ μελετήσουμε τὴ διαδικασία τῆς διάδοσης τῆς λατρείας τῶν ἁγίων.

Ἡ ἐξέταση τοῦ τρόπου διάδοσης τῆς μνήμης τῶν ἁγίων καὶ τοῦ περιορισμοῦ ἢ τῆς περιστολῆς της, ποὺ ὀδηγεῖ ἀναγκαστικὰ στὴ συρρίκνωση τῆς λατρείας καί, τελικά, στὴ λήθη τῶν ἁγίων, συνιστᾷ διαδικασία δυσχερῆ. Ὁ προσδιορισμὸς τῶν ὁρίων ἀνάμεσα στὴ μνήμη καὶ στὴ λήθη προϋποθέτει τὴν ἐφαρμογὴ μεθοδολογίας αὐστηρὰ συγκριτικῆς. Ἀθέτηση τῆς βασικῆς αὐτῆς προϋπόθεσης ὡς πρὸς τὴ

μεθοδολογία οδηγεί σε αδιέξοδο τόσο την έρευνα όσο και τα καταληκτικά της συμπεράσματα¹.

Στην προσέγγιση που επιχειρούμε σχετικά με τη μελέτη της μνήμης και της λήθης των αγίων της Πελοποννήσου θα περιορισθούμε κατά κύριο λόγο στους *Βίους* των αγίων εκείνων, οι οποίοι έζησαν και έδρασαν μέσα στο συγκεκριμένο χώρο από τις αρχές του 9ου μέχρι και τα μέσα του 15ου αιώνα. Η έπιλογή γίνεται κατά τρόπο ιεραρχικό μεταξύ αυτών που άνεξαρτήτως χρονικής ακολουθίας είτε ανέλαβαν και έξετέλεσαν ιεραποστολικό έργο στην περιοχή είτε διετέλεσαν επίσκοποι ή, τέλος, ήσαν άπλοϊ άσκητές. Επίσης, θα αναφερθούμε στους άγιους του ιταλικού ή υπόλοιπου έλλαδικού χώρου, που έζησαν στην Πελοπόννησο για λιγότερο ή περισσότερο χρονικό διάστημα, και για τους όποιους διαθέτουμε τεκμήρια της λατρείας στην περιοχή.

Η εξέταση των προβλημάτων σχετικά με τη διάδοση και την περιστολή της μνήμης των αγίων της Πελοποννήσου, καθώς και ή ιστορική τους προσέγγιση, που επιχειρείται σε ένα πρώτο επίπεδο με αυτή τη μελέτη, προϋποθέτει κυρίως την καλή γνώση των ποικίλων ιδιομορφιών του εξεταζόμενου χώρου. Έκτος από τις ιδιομορφίες αυτές, για τις όποιες θα γίνει λόγος στη συνέχεια, πρέπει να σημειωθεί ότι ή δράση των τοπικών αγίων, με τους όποιους θα ασχοληθούμε, εκτός από λίγες εξαιρέσεις, συμπίπτει με τον 9ο και 10ο αιώνα, χρόνο καθοριστικό για τη διοικητική και εκκλησιαστική οργάνωση της περιοχής και ολοκληρώνεται με την κατάληψη της Πελοποννήσου από τους Τούρκους γύρω στα 1460.

Την ιστορική αυτή περίοδο διακρίνουμε σε δύο κυρίως φάσεις, από την άποψη της ποσότητας των αγιολογικών κειμένων που συντάχθηκαν με άφορη την καταγραφή της δράσης τοπικών αγίων. Η πρώτη φάση προσδιορίζεται χρονικά στις αρχές του 9ου αιώνα και διαρκεί ως τα μέσα του 12ου ή, τὸ αργότερο, τις αρχές του 13ου αιώνα. Ανάμεσα στα κύρια χαρακτηριστικά της είναι ή σταθερή προσήλωση στο εικονόφιλο ρεύμα κατά τη διάρκεια της εικονομαχικής έριδας, ή ανάληψη έντονης ιεραποστολικής δράσης που εξαπλώνεται σε όλοκληρο τὸν πελοποννησιακό χώρο, ή καλλιέργεια του μοναχικού και άσκητικού ιδεώδους, καθώς και ή σημαντικότητα αύξηση των μοναστικών ιδρυμάτων και άσκητηρίων, ιδίως κατά μήκος του βόρειου, του ανατολικού και του νότιου άξονα της πελοποννησιακής χερσονήσου². Μέσα στις συνθήκες αυτές δημιουργείται τὸ κατάλληλο κλίμα για την ανάδειξη αγίων προσωπικοτήτων τοπικής έμβέλειας.

1. Ευχαριστούμε και από τη θέση αυτή τὸν ιστορικό της τέχνης και φίλο κύριο Τίτο Παπαμιαστοράκη για την προθυμία του να διαβάσει τὸ κείμενο και να κάνει χρήσιμες παρατηρήσεις και υποδείξεις.

2. Πά την ανάπτυξη του μοναχισμού και του άσκητισμού στην Πελοπόννησο κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, βλ. Άννα Λαμπροπούλου, *Ο άσκητισμός στην Πελοπόννησο κατά τη μέση βυζα-*

Ἡ δεύτερη φάση, πού χαρακτηρίζεται ἀπὸ δραματικὴ κάμψη στὴν παραγωγὴ ἀγιολογικῶν κειμένων, σηματοδοτεῖται ἀπὸ τὴ φραγκικὴ κατάκτηση τῆς Πελοποννήσου στὶς ἀρχές τοῦ 13ου καὶ διαρκεῖ ὡς τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνα. Κατὰ τὴν περίοδο αὕτὴ παρατηρεῖται, ἐπίσης, σημαντικὸς περιορισμὸς τῆς δράσης τοπικῶν ἁγίων, ἔντονη καλλιέργεια τοῦ μοναστικοῦ ἰδεώδους, ἀναθέρεμανση καὶ ἐπαναπροβολὴ τῆς λατρείας τῶν ἁγίων πού ἔδρασαν στὴν περιοχὴ κατὰ τὴν προηγούμενη περίοδο, καθὼς καὶ προσπάθεια διάδοσης τῆς μνήμης τους καὶ διατήρησης τῆς λατρείας τους. Στὴν ὁλοένα αὐξανόμενη προσπάθεια διάδοσης τῆς λατρείας τῶν τοπικῶν ἁγίων συμβάλλουν ἡ ἐπίγνωση καὶ προβολὴ τῆς δογματικῆς ταυτότητας τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ δράση ὁπαδῶν τοῦ ἀρεσνιαιτικοῦ κινήματος στὰ τέλη τοῦ 13ου μέχρι τὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰῶνα, καθὼς καὶ ἡ ἐξάπλωση τοῦ ἡσυχαστικοῦ ρεύματος στὴν περιοχὴ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνα³. Θυμίζουμε στὸ σημεῖο αὐτό, ὅτι ἡ ζωγραφικὴ τοῦ 13ου αἰῶνα στὴν περιοχὴ τῆς Μάνης χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν πλουτισμὸ τῶν εἰκονογραφικῶν κύκλων μὲ σκηνές καὶ ἀπὸ τοὺς βίους τῶν τοπικῶν ἁγίων⁴.

Ἀνάμεσα στὶς σημαντικότερες προσωπικότητες ἁγίων τῆς Πελοποννήσου πού παίζουν πρωτεῖοντα ρόλο μὲ τὴ δράση τους καὶ σφραγίζουν μὲ τὸ ἱεραποστολικὸ ἔργο τους τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο, συγκαταλέγεται ὁ ὅσιος Νίκων ὁ «Μετανοεῖτε» (928-1005;). Ἡ φήμη του ὡς ἁγίου, εὐρύτατα διαδεδομένη στὸν πελοποννησιακὸ ὡρὸ ἦδη ὅσο ζοῦσε, διατηρήθηκε ζωηρὴ καὶ μετὰ τὸ θάνατό του, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν τιμὴ πού ἀποδιδόταν στὸν τάφο καὶ στὰ προσωπι-

ντὴν περίοδο, Ἀθήνα 1994, 71-76. Βλ. ἐπίσης, Ἄννα Λαμπροπούλου, Ἡ Ἀναγνωστάκης, Βούλα Κόντη, Μαρία Λεοντοίνη, Ἀγγελικὴ Πανοπούλου, Ὁ μοναχισμὸς στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο, *Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συμποσίου, Τάσεις τὸν ὁρθόδοξον μοναχισμό: 9ος-20ός αἰώνας*, Ἀθήνα 1996, 77-107. Πὰ τὴν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας στὴν Πελοπόννησο καὶ εἰδικότερα στὴ Λακωνία, βλ. Βούλα Κόντη, Μαρτυρίες γιὰ τὴν εἰκονομαχικὴ ἔριδα στὴν Πελοπόννησο. Προβλήματα καὶ προσεγγίσεις, *Σύμμεικτα* 13 (1999), 77-95.

3. Σχετικὰ μὲ τὶς ἐπιδράσεις καὶ τὶς πηγὲς ἐμπνευσης τῶν δημιουργῶν τῶν εἰκονογραφικῶν προγραμμάτων, βλ. Τ. Παπαμιαστοράκης, *Ὁ διάσκοπος τοῦ τρούλου τῶν ναῶν τῆς παλαιολόγιας περιόδου στὴ βαλκανικὴ χερσόνησο καὶ τὴν Κύπρο*, Ἀθήνα 2001, 263 κ.ἑξ. Πὰ τὸ κίνημα τῶν Ἀρεσνιανῶν καὶ τὶς ἐπιδράσεις του στὶς περιφερειακὲς περιοχὲς τῆς αυτοκρατορίας, βλ. Π. Γουναρίδης, *Τὸ κίνημα τῶν Ἀρεσνιανῶν (1261-1310). Ἰδεολογικὲς διαμάχες τὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων Παλαιολόγων*, Ἀθήνα 1999, 70-79, 230-234. Πὰ τὴν περιοχὴ τῆς Λακωνίας, βλ. Ἀναστασία Κοντογιαννοπούλου, Το πορτρέτο τοῦ πατριάρχη Ἀρεσνίου Αυτωρειανοῦ στὴν Παναγία Χρυσοσφίττισα τῆς Λακωνίας (1289/90). Μια προσπάθεια ιστορικῆς ἐρμηνείας, *Βυζαντινὰ* 19 (1999), 225-238.

4. Πὰ τὸ θέμα γενικότερα, βλ. Ν.Β. Δρανδάκης, Παρατηρήσεις στὶς τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰῶνα πού σώζονται στὴ Μάνη, στί: *The 17th International Byzantine Congress. Major Papers*, New Rochelle-New York 1986, 686. Ὁ ἴδιος, *Βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῆς Μέσης Μάνης*, Ἀθήνα 1995, 267.

κά του αντικείμενα⁵. Επίσης, λίγα χρόνια μετά τὸ θάνατό του φαίνεται ὅτι εἶχε ἀρχίσει νὰ τελεῖται ἐτήσια πανήγυρη κατὰ τὴν ἡμέρα μνήμης του, στίς 26 Νοεμβρίου⁶. Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι στὸ *Συναξάριο* τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν ἀπαντᾷ ὁ Νίκων, πρᾶγμα ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ βίος καὶ ἡ δράση του δὲν ἦταν εὐρύτερα γνωστὰ στὴν πρωτεύουσα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ γεγονὸς, ὅτι κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο μόνο στὰ ἔντυπα *Μηναῖα* ἀναφέρεται ἡ μνήμη τοῦ Νίκωνος. Τὰ ὑμνογραφικὰ ἔργα τῆς ἀκολουθίας πρὸς τιμὴν του συνετέθησαν βασισμένα στὸν *Βίο* του μετὰ τὸ 1394, ἐνῶ τὰ δύο τροπάρια ποὺ συνέγραψε ὁ Νικόλαος Μαλαξὸς δημιουργήθηκαν πιθανότατα πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τοῦ *Μηναίου*. Ἡ *Ἀκολουθία* ποὺ περιεχόταν στὸ *Μηναῖο*, μαζὶ μὲ τὸ συναξαριακὸ *Βίο*, διατήρησαν ζωντανὴ τὴ μνήμη τοῦ ὁσίου⁷.

Ὁ παλαιότερος σωζόμενος *Βίος* τοῦ Νίκωνος περιέχεται στὸ Βαρβερινὸ κώδικα 583, ποὺ χρονολογεῖται στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 14ου αἰώνα⁸, μαζὶ μὲ τὸν *Βίο* τοῦ ἁγίου Θεοκλήτου Λακεδαιμονίως, ἐνῶ ὁ νεότερος στὸν Κουτλουμου-

5. *Βίος* ὁσίου Νίκωνος (BHG 1366-1367), ἔκδ. Ὁδ. Λαμψίδης, *Ὁ ἐκ Πόντου ὁσῖος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε. Κείμενα - Σχόλια* [ΑΠ, Παράρτημα 13], Ἀθήνα 1982, §35, 96 κ.ἑξ. Βλ. ἐπίσης, νεότερη ἔκδ. D.F. Sullivan, *The Life of Saint Nikon. Text, Translation and Commentary*, Brookline, Mass. 1987.

6. *Βίος* ὁσίου Νίκωνος, §37, 106 (Λαμψίδης). Πά τὴν πανήγυρη αὐτὴ ἀλλὰ καὶ τὶς ἄλλες ἐτήσιες πανηγύρεις στὴν Πελοπόννησο, βλ. Ἄννα Λαμπροπούλου, *Οἱ πανηγύρεις στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴ μεσαιωνικὴ ἐποχὴ*, στίς: Χριστίνα Ἀγγελίδη (ἔκδ.), *Ἡ Καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση* [Πρακτικά τοῦ Α' Διεθνoῦς Συμποσίου ΚΒΕ/ΕΙΕ], Ἀθήνα 1989, 291-310, 294-295.

7. Λαμψίδης, *Ὁ ἐκ Πόντου ὁσῖος Νίκων*, 291. Ἡ ἑλλειψη ὑμνογραφίας ἡ ἀκολουθίας πρὸς τιμὴν τοῦ ὁσίου, πρὶν ἀπὸ τὸ 13ο αἰώνα, μπορεῖ νὰ εἶναι ἐντελῶς συμπτωματικὴ καὶ βεβαίως δὲν ἀποτελεῖ στοιχεῖο ἀξιοποῦισμο στὴ συναγωγὴ συμπερασμάτων. Πά τὴν ἀκολουθία αὐτὴ τοῦ ὁσίου Νίκωνος, βλ. Λαμψίδης, ὁ.π., 263-269.

8. Πά τὴ χρονολόγησιν τοῦ Βαρβερινοῦ κώδικα 583 στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 14ου αἰώνα, τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν προέλευσίν του, βλ. Sofia Kotzabassi, *Die handschriftliche Überlieferung der rhetorischen und hagiographischen Werke des Gregor von Zypern*, Wiesbaden 1998, 201-207. Ὁ Λαμψίδης, *Ὁ ἐκ Πόντου ὁσῖος Νίκων*, 273-274 σημ. 4, μολοντί ἀναγνωρίζει ὅτι δὲν εἶναι γνωστὴ ἡ προέλευσιν τοῦ κώδικα, θεωρεῖ πιθανόν, ὑποθετώντας παλαιότερη σχετικὴ ἀποψη τοῦ Ν.Α. Vées, *Vie de Saint Théoclète, évêque de Lacédémone*, publiée d'après le manuscrit n. 583 de la Bibliothèque Barberine, *Vizantijskoe Obozrenie* 2 (1916), Suppl. I, 1-54, νὰ γράφηκε εἴτε στὴ Λακεδαίμονα εἴτε ἀπὸ Λακεδαιμόνιο εἴτε ἀπὸ κάποιον κατὰ ὁποιοδήποτε τρόπο σχετιζόμενο μὲ τὴ Λακεδαίμονα. Κατὰ τὸν Vées (*Vie de Saint Théoclète*, 4) ἡ γραφὴ τῶν *Βίων* τοῦ ἁγίου Θεοκλήτου καὶ τοῦ ὁσίου Νίκωνος ποὺ περιέχονται στὸν κώδικα προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο χεῖρ καὶ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν πιθανόν στὸ 14ο αἰώνα. Πά τοὺς κώδικες καὶ τὸν *Βίο* τοῦ ὁσίου Νίκωνος, βλ. J.O. Rosenqvist, *The Text of the Life of St Nikon "Metanoieite" Reconsidered*, στίς: J.O. Rosenqvist (ἔκδ.), *Λεμῶν. Studies Presented to Lennart Rydén on his Sixty-fifth Birthday* [Acta Univ. Ups., Studia Byzantina Upsaliensia 6], Uppsala 1996, 93-111.

σιανό κώδικα 210, τοῦ 17ου αἰώνα (1630)⁹. Καί οἱ δύο κώδικες ἀνήκουν, σύμφωνα μέ τόν Ὅδ. Λαμψίδη, στὸν ἴδιο κλάδο τῆς χειρόγραφης παραδόσης¹⁰ ποὺ δημιουργήθηκε ἑκατὸν πενήντα χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ὁσίου καὶ περιέχουν τὸν ἴδιο *Βίο* τοῦ Νίκωνος. Ἡ σύνθεση τοῦ παλαιότερου *Βίου* πραγματοποιήθηκε κατὰ τὸ Λαμψίδη σταδιακὰ σὲ τρεῖς φάσεις: τὸ πρῶτο τμήμα συντάχθηκε ἀπὸ μοναχὸ τῆς μονῆς τοῦ Νίκωνος ἀμέσως μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ὁσίου, τὸ δεύτερο γύρω στὸ 1025, ἐνῶ τὸ τρίτο τμήμα συνέγραψε ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς τὸ 1149, κάνοντας τὴν ἐπεξεργασία τοῦ συνόλου καὶ προσθέτοντας πρόλογο καὶ ἐπίλογο¹¹. Ὁ συγγραφέας τοῦ *Βίου*, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὰ ἐσωτερικὰ δεδομένα τοῦ κειμένου, μιμήθηκε τὸν *Βίο* τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτη¹², ἐνῶ γνόριζε καὶ χρησιμοποίησε ὁ δὺο ἢ τρεῖς περιπτώσεις καὶ τὸν *Βίο* τοῦ ὁσίου Θεοκλήτου Λακεδαιμονίας¹³.

Πέρα ἀπὸ τὴν ἐναργέστατη μνήμη καὶ μνημόνευσή του, καθὼς καὶ τὴ συνεχιζόμενη καταγραφή τῆς μεταθανάτιας θαυματουργοῦ δράσης του, στὴ διατήρησή τῆς μνήμης καὶ τῆς λατρείας τοῦ ὁσίου συνέβαλαν καὶ οἱ ἀπεικονίσεις του στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ¹⁴. Οἱ ἀναφερόμενες στὸν *Βίο* προσπάθειες ἀπεικόνισης τοῦ Νίκωνος, ἂν καὶ κοινὸς τόπος, δηλώνουν σαφῶς τὸ ἐνδιαφέρον τῶν συγχρόνων του γιὰ τὴν ἀποτύπωση τῆς μορφῆς τοῦ ὁσίου, γεγονὸς ποὺ ἀποτελεῖ στοιχεῖο

9. Λαμψίδης, *Ὁ ἐκ Πόντου ὁσιος Νίκων*, 277-281. Sullivan, *The Life of Saint Nikon*, 2.

10. Λαμψίδης, *Ὁ ἐκ Πόντου ὁσιος Νίκων*, 324-334, 351-353. Ὁ ἐκδότης ἐπισημαίνει ὅτι οἱ διαφορὲς τοῦ κειμένου τῶν δύο κωδίκων δὲν σχετίζονται μὲ τίς εἰδήσεις καὶ τίς πληροφορίες γύρω ἀπὸ τὸ βίο καὶ τὰ θαύματα τοῦ ὁσίου ἀλλὰ μὲ χωρία τοῦ Βαββερινοῦ, τὰ ὁποῖα ὁ Κοντλουμουσιανὸς κώδικας ἀντικατέστησε ἢ ἐπιβράχυνε ἢ ἀπλούστευσε.

11. Λαμψίδης, *Ὁ ἐκ Πόντου ὁσιος Νίκων*, 357-380. Οἱ φάσεις σύνθεσης τοῦ *Βίου*, ὅπως μᾶς παραδίδεται σήμερα, καλύπτουν χρονικὰ δύο αἰῶνες, τὸν 11ο καὶ τὸ 12ο, καὶ οἱ προσθήκες τῶν θαυμάτων στὸ τρίτο τμήμα μαρτυροῦν τὴ διαχρονικότητα καὶ τὴ διάδοση τῆς λατρείας καὶ τῆς θαματοουργικῆς ἀκτινοβολίας τοῦ ὁσίου στοὺς αἰῶνες αὐτοῦς.

12. Ὁ συντάκτης τοῦ τελευταίου τμήματος τοῦ *Βίου* προσέθεσε θαύματα ποὺ περιέχουν δειγμάτων μίμησης ἀπὸ τὸν *Βίο* τοῦ ὁσίου Λουκᾶ, βλ. Λαμψίδης, *Ὁ ἐκ Πόντου ὁσιος Νίκων*, 335-344.

13. Ὁ συντάκτης τοῦ πρώτου *Βίου* τοῦ ὁσίου Νίκωνος γνόριζε τὸν *Βίο* τοῦ ἁγίου Θεοκλήτου, τὸν ὁποῖο καὶ μιμήθηκε σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις. Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός, ὅτι καὶ οἱ δύο *Βιοὶ* δολοκληρώνονται μὲ τὴ διήγηση τοῦ θανάτου τῶν ἁγίων, χωρὶς τὴν ἀναφορὰ μεταθανάτιων θαυμάτων, βλ. Λαμψίδης, *Ὁ ἐκ Πόντου ὁσιος Νίκων*, 349-350.

14. Πὰ τὴ σημασία τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων ὡς πηγῆς ἐμπνευσης γιὰ τὴν τέχνη, βλ. A. Kazhdan – H. Maguire, Byzantine Hagiographical Texts as Sources on Art, *DOP* 45 (1991), 1-22. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι μερικοὶ βιογράφοι ἀγιολογικῶν κειμένων ἐνδιαφέρονταν νὰ δώσουν ὅλα ἐκεῖνα τὰ φρυσιογνωμικὰ στοιχεῖα τοῦ ἁγίου ποὺ θὰ βοηθήσουν στὴ μετέπειτα ἀπεικόνισή του, βλ. σχετικὰ τὰ παραδείγματα ποὺ δίνονται ἀπὸ τὸν G. Dagron, Holy Images and Likeness, *DOP* 45 (1991), 23-33. Πὰ τίς κατηγορίες τῶν βυζαντινῶν εἰκόνων, κοινῶν καὶ θαματοουργῶν, ἀπὸ τὸν 11ο μέχρι τὸ 15ο αἰῶνα, βλ. N. Oikonomides, The Holy Icon as an Asset, *DOP* 45 (1991), 35-44.

πρώτης τοπικής λατρείας. Ήδη στὸν *Βίο* τοῦ Νίκωνος γίνεται λόγος ἀπὸ τὸ βιογράφο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀρκετῶν ἀπεικονίσεών του¹⁵. Ἡ πρώτη ἔγινε ἀπὸ Κωνσταντινουπολίτη ζωγράφο με ἐντολὴ τοῦ Ἰωάννη Μαλακηνοῦ λίγο καιρὸ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ὁσίου¹⁶. Ὁ Μαλακηνὸς περιέγραψε με λεπτομέρειες τὰ χαρακτηριστικά¹⁷ τοῦ ὁσίου στὸ δεξιότεχνη ζωγράφο, ὁ ὁποῖος καὶ φιλοτέχνησε τὸ πορτραῖτο καὶ στὴ συνέχεια προσέθεσε τὰ χρώματα. Ὁ ζωγράφος, ἀφοῦ τελειοποίησε τὴν εἰκόνα, τὴν παρέδωσε στὸ Μαλακηνό, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι τὴ δώρησε στὴ μονὴ τοῦ ὁσίου Νίκωνος, ὅπου καὶ βρισκόταν κρεμασμένη ἀκόμη κατὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ γραφόταν ὁ *Βίος*¹⁸. Ἐνα ἀπὸ τὰ πορτραῖτα ποὺ ἀναφέρονται στὸν *Βίο* πρέπει νὰ σωζόταν στὴ Σπάρτη καὶ νὰ ἀποτέλεσε, πιθανότατα, τὸ πρότυπο τῶν ἀπεικονίσεων τοῦ ὁσίου στοὺς ναοὺς τῆς εὐρύτερης περιοχῆς.

Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τοῦ ὁσίου Νίκωνος ἔχει ἤδη διαμορφωθεῖ ἀπὸ πολλὴν καιρὸς. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴ μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκά τῆς Φωκίδας σώζεται ἐντολὴ ψηφιδωτῆ εἰκόνα του ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὴν περίοδο 1011-1025 καὶ ἀποτελεῖ τὴ μόνη λαμπρὴ καὶ γνωστὴ ἀπεικόνισι τοῦ ὁσίου ἐκτὸς Πελοποννήσου¹⁹. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ κοιμητηριακοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς τοῦ Κουνίου σώζεται μία ἀδημοσίευτη, ἀκόμη, ἀπεικόνισι τοῦ ὁσίου με τὴν ἁγία Κυριακὴ καὶ τὴν ἁγία Εὐλαλία, ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μέσα στὸν 11ο αἰώνα²⁰. Ἀπὸ τίς λοιπὲς σωζόμενες στὸ λαϊκὸν χωρὸ τοιχογραφίες (εἰκ. 1) τοῦ ὁσίου λίγες σχετικὰ εἶναι αὐτὲς ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο. Συχνότατη εἶναι, ἀντίθετα, ἡ ἀπεικόνισι τοῦ κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου στοὺς ναοὺς τῆς

15. Λαμψίδης, *Ὁ ἐκ Πόντου ὁσιος Νίκων*, 435. Πρόκειται γὰρ πέντε μαρτυρούμενες ἢ πιθανολογούμενες ἀπεικονίσεις τοῦ ὁσίου Νίκωνος, γὰρ τίς ὁποῖες γίνεται λόγος στὸν *Βίο*. Ἡ μία ἀπὸ αὐτὲς ἀφορᾷ τὴν ἀπεικόνισι τοῦ ἐπάνω σὲ λίθινη πλάκα.

16. *Βίος* ὁσίου Νίκωνος, §33.90-92 (Λαμψίδης). Πὰ τὴν εἰκόνα, βλ. Ν.Β. Δρανδάκης, *Εἰκονογραφία τοῦ ὁσίου Νίκωνος*, *Πελοποννησιακά* 5 (1962), 306-319. Kazhdan – Maguire, *Byzantine Hagiographical Texts*, 5.

17. Δρανδάκης, *Εἰκονογραφία*, 309. Σύμφωνα με τίς πληροφορίες τοῦ *Βίου*, ὁ ὁσιος ἦταν ἀδύνατος, ψηλός, εἶχε μαύρα μαλλιά, φοροῦσε φθαρμένο μανδύα καὶ μοναχικὸ κουκούλι, ἐνὺ κρατοῦσε σταυροφόρο ράβδο.

18. Πὰ τὴν ἀπεικόνισι τοῦ ὁσίου Νίκωνος καὶ ἄλλων ἁγίων, βλ. Κωνσταντῖνα Μέντζου-Μεϊμάρη, *Ἀπεικονίσεις δημοφιλῶν ἁγίων, Ἡ Καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο*, 587-602.

19. Δρανδάκης, *Εἰκονογραφία*, 313. Ε.Γ. Στάκας, *Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά Φωκίδος*, Ἀθήνα 1970, 10, 32, πίν. 27α-β. Maria S. Theodoris, *Les icônes-portraits des saints en Grèce aux Xe-XIe siècles, Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*, II. *Art et Archéologie*, Β', Ἀθήνα 1981, 798 εἰκ. 1, 801, 804.

20. Efthalia C. Constantinides, *The Frescoes of the Church of the Holy Archangels at Zemo-Krichi, Raca (Georgia) and the Contemporary Monuments on Mani in Southern Greece*, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', 17 (1993-1994), 186.

Λακωνίας. Στό σύνολο τών τριαντατεσσάρων δημοσιευμένων ή υπό δημοσίευση, μέχρι σήμερα, τοιχογραφιών με την άπεικόνιση του Νίκωνος οί τριάντα περίπου χρονολογούνται από τό 13ο αιώνα καί μετά²¹.

Εϊδικά στό μοναστηριακό ναό της Χρυσοαφίτισσας, ό όσιος Νίκων εϊκονίζεται μαζί με τίς ήγαιικές μορφές του αϊγυπτιακού καί του παλαιστινιακού μοναχισμού καί μάλιστα σέ θέση τιμητική, άπέναντι από τόν άγιο Άντώνιο, γεγονός που φανερώνει την προβολή του όσίου στό εϊκονογραφικό πρόγραμμα του ναού. Εϊναι ένδιαφέρον νά έπισημανθεί, ότι στή Χρυσοαφίτισσα σώζεται καί ή μοναδική άπεικόνιση του πατριάρχη Άρσενίου²², γεγονός που δηλώνει ή σχέση του άρσενιατικού κινήματος με τά μοναστικά κέντρα της Πελοποννήσου, κυρίως δέ της Λακωνίας²³. Ίδιαίτερη σημασία έχει ή άπεικόνιση του όσίου σέ δύο σημαντικότες ναούς του 14ου αιώνα στό Μυστρά, στό Άφεντικό²⁴ καί στήν Περίβλεπτο.

Ή θέση, στήν όποία είχε τοποθετηθεί κατά περίπτωση ή άπεικόνιση του όσίου Νίκωνος στους ναούς αυτούς (πρόθεση, βόρειος ή νότιος τοίχος, δίπλα στό τέμπλο, νάρθηκας, έσωράχια κ.λπ.), φανερώνει πιθανότατα την άξία που είχε για την κάθε περιοχή ό όσιος καί την αντίστοιχη τιμή/λατρεία που αποδιδόταν στό πρόσωπό του. Στό σημείο αυτό θά πρέπει νά αναφερθεί, ότι έχουν σωθεί πολύ λίγοι βυζαντινοί ναοί στόν πελοποννησιακό χώρο²⁵, άφιερωμένοι στόν όσιο Νίκωνα καί ένας στα Κύθηρα²⁶.

21. Δρανδάκης, Εϊκονογραφία, 310-318. Λαμπίδης, *Ό έκ Πόντου όσιος Νίκων*, 436-440.

22. Ή ύπαρξη της προσομογραφίας του Άρσενίου στή Χρυσοαφίτισσα αποδεικνύει ότι ό Μιχαήλ Σεβαστός, χορηγός του εϊκονογραφικού διακόσμου του ναού, ήταν όπαδός τών Άρσενιατών, βλ. Παπαιατοράκης, *Ό διάκοσμος*, 310. *Ό πατριάρχης εϊκονίζεται στό Ίερό Βήμα του ναού*, βλ. Jenny P. Albani, *Die byzantinischen Wandmalereien der Panagia Chrysaphitissa-Kirche in Chrysaphi-Lakonien*, Athen 2000, 50-52, 114, πίν. 2.

23. Γουναρίδης, *Τό κίνημα τών Άρσενιατών*, 72-73. Κοντογιαννοπούλου, Το πορτρέτο του πατριάρχη Άρσενίου, 234-236. *Ή επίσημη λατρεία του Άρσενίου*, αλλά καί ή λογοτεχνία που κυκλοφορούσε γύρω από αυτήν στα τέλη του 13ου - αρχές του 14ου αιώνα, έντάχθηκαν στα πλαίσια της όρθόδοξης έκκλησιαστικής προπαγάνδας του Άνδρονίκου Β'.

24. Βρίσκεται στόν όροφο του νάρθηκα του Άφεντικού (1312-1320), άκριβώς κάτω από την Πεντηκοστή. Την πληροφορία όφείλουμε στή φίλη αρχαιολόγο κυρία Νίκη Έτζεόγλου.

25. Λακωνία: Τρύπη Λακεδαίμονος, άσκητήριο Όσίου Νίκωνος, βλ. Δρανδάκης, Εϊκονογραφία, 311 σημ. 1. Καλλιόπη Διαμαντή, Οί τοιχογραφίες του άσκηταρίου του Άγίου Νίκωνα στήν Τρύπη της Λακωνίας, *ΑΣ* 9 (1988), 347-375. Άρκασάδες Ξηροκαμπίου Λακεδαίμονος, ναός Όσίου Νίκωνος, βλ. Δρανδάκης, Εϊκονογραφία, 311 σημ. 1. Πρβλ. Διαμαντή, Οί τοιχογραφίες, 349 σημ. 7. Φαραλός Έπιδάου Λιμηράς, ναός Όσίου Νίκωνος, βλ. Ν.Β. Δρανδάκης, Ν. Γκιολές, Έλένη Δωρή, Σοφία Καλοπίση, Βικτωρία Κέπετζη, Χαρά Κωνσταντινίδη, Μαρία Κωνσταντουδάκη, Μαρία Παναγιωτίδη, Έρευνα στήν Έπίδαυρο Λιμηρά, *ΠΑΕ* 1982, 438. Κότρωνας Μέσα Μάνης, ναός Άγίου Νίκωνος (Άι-Νίκος), βλ. Ν.Β. Δρανδάκης, Έλένη Δωρή, Σοφία Καλοπίση, Μαρία Παναγιωτίδη, Έρευνα στή Μάνη, *ΠΑΕ* 1978, 152-158 άρ. 19.

26. Ναός Άγίου Νίκωνος στα Ζαγλανιανάικα Ποταμιού, βλ. Δρανδάκης, Εϊκονογραφία, 311 σημ. 1 καί Μ. Χατζηδάκης - Ιωάννα Μπίθα, *Ευρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Ελλάδος. Κύθηρα*, Αθήνα 1997, 259-266.

Ἡ ἀπουσία ἀπεικόνισης τοῦ ὁσίου Νίκωνος ἀπὸ μνημεῖα τοῦ κορινθιακοῦ, ἀρχαῖου καὶ ἡλειακοῦ χώρου, ἂν δὲν ἀποδοθεῖ στὴν πολιτικὴ συγκυρία καὶ στὴν ἰδιομορφία τῆς κατανομῆς τῶν τοιχογραφημένων μνημειακῶν συνόλων στὸν πελοποννησιακὸν χώρον, ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ διάδοση τῆς λατρείας του περιορίζεται κυρίως στὴ νότια καὶ λίγο στὴν κεντρικὴ Πελοπόννησο. Ἡ περιορισμένη αὐτὴ λατρεία μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς ἓνα σημεῖο μέσα στὸ γενικότερον πλαίσιο τῶν ἐνδοεκκλησιαστικῶν ἀνταγωνισμῶν καὶ διεκδικήσεων ποὺ παρατηροῦνται στὴν περιοχὴ ἤδη ἀπὸ τὸν 9ο αἰῶνα, ἀλλὰ κυρίως κατὰ τὸ 10ο καὶ 11ο αἰῶνα. Στὴ βόρεια Πελοπόννησο λειτουργοῦν ἤδη πρὸ πολλοῦ δύο ἀποστολικές μητροπολιτικές ἑδρες στὴν Κόρινθο καὶ στὴν Πάτρα, ἡ ἴδρυση τῶν ὁποίων ἀποδίδεται στοὺς ἀποστόλους Παῦλο καὶ Ἀνδρέα ἀντίστοιχα. Ἡ προβολὴ τῶν τοπικῶν ἁγίων τῆς νότιας Πελοποννήσου, πιθανότατα ἐνισχύει τοὺς κατὰ τόπους ἐπισκόπους στὴν τεκμηρίωση τῶν διεκδικήσεων τοὺς μὲ σκοπὸ τὸν προβιβασμὸ τῶν ἐπισκοπικῶν ἐδρῶν σὲ μητροπόλεις, ὅπως συνέβη καὶ μὲ τὴν ἐπισκοπὴ Λακεδαιμονίας στὰ τέλη τοῦ 11ου αἰῶνα (1082). Ὁ ὁσιος Νίκων ἀνήκει ἀκριβῶς σὲ αὐτοὺς τοὺς ἁγίους καὶ μάλιστα στὴν κατηγορίαν ποὺ ὄχι μόνον οὐτε ὁ χρόνος ὑπέκλειψε καὶ ἡ λήθη ἐκάλυψε, ἀλλὰ *χώραι καὶ πόλεις* προέβαλλον ὡς ἄγαλμα καὶ σεμνολόγημα²⁷.

Ἡ ἐντενιόμενη προσπάθεια, ἀπὸ τὸ 13ο αἰῶνα καὶ μετὰ, διάδοσης τῆς λατρείας τοῦ ὁσίου Νίκωνος μέσω τῆς ἀπεικόνισής του σὲ ὑστεροβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς νότιας Πελοποννήσου καὶ κυρίως τῆς Λακωνίας σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὶς ιδιαίτερες συνθήκες ποὺ διαμορφώνονται κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ γενικὰ στὴν Πελοπόννησο καὶ ἰδιαίτερα στὴ Λακωνία καὶ φαίνεται νὰ συμπύκνει χρονικὰ μὲ τὴ σύνθεση ὕμνογραφικῶν ἔργων, ποὺ ἀφιερώνονται στὴ μνήμη του, ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ 13ο αἰῶνα καὶ μετὰ.

Ἀντίθετα μὲ τὴ διάδοση τῆς λατρείας τοῦ ὁσίου Νίκωνος στὰ μεσοβυζαντινὰ ἀλλὰ κυρίως στὰ ὑστεροβυζαντινὰ χρόνια, ἡ λατρεία τριῶν ἄλλων ἁγίων τῆς Πελοποννήσου, τοῦ Θεοκλήτου, τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Ἀθανασίου, οἱ ὁποῖοι διετέλεσαν ἐπίσκοποι²⁸ τριῶν σημαντικῶν πόλεων, τῆς Λακεδαιμονίας, τοῦ Ἀργους καὶ τῆς Μεθώνης ἀντίστοιχα, φαίνεται περιορισμένη.

Ὁ Θεόκλητος, περίφημος ἄσκητῆς καὶ στὴ συνέχεια ἐπίσκοπος Λακεδαιμονος, ἔλαβε μέρος στὴ σύνοδο τοῦ 869-870 ὑπὸ τὸν πατριάρχη Ἰγνάτιο, ποὺ

27. Véès, *Vie de Saint Théoclète*, 27.

28. Ὡς ἅγιος τιμᾶται κατὰ τὸν 13ο αἰῶνα καὶ ὁ ἐπίσκοπος Μονεμβασίας Πέτρος, ὁ ὁποῖος ἔλαβε μέρος στὴ Σύνοδο τοῦ 787, βλ. Γ. Δημητροκάλλης, Σπάνιοι καὶ ἀνύπαρκτοι τινες ἅγιοι, *ΕΕΒΣ* 50 (1999-2000), 386, 400 εἰκ. 2. Ὁ Πέτρος εἰκονίζεται ὡς Ἱεράρχης σὲ τοιχογραφία τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Κάστρου Γεραζίου. Πὰ τοὺς ἐπισκόπους Ἀργους, βλ. Δημητροκάλλης, ὁ.π., 386 σμμ. 3.

καταδίδασκε τὸ Φώτιο²⁹. Ἀργότερα, στὴ σύνοδο τοῦ 879-880 ποὺ ἀποκαθιστᾷ τὸ Φώτιο, τὰ πρακτικὰ ὑπέγραψε ὁ ἐπίσκοπος Λακεδαιμονίας Ἀντώνιος³⁰, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου δὲν ἀπαντᾷ στὸν κατάλογο τοῦ Συνοδικοῦ τῆς Λακεδαιμονίας, ἀλλὰ ἀναφέρεται ὁ Θεόκλητος πέμπτος κατὰ σειρὰ μετὰ τῶν ἐπισκόπων τῆς πόλης³¹. Αὐτὸ σημαίνει εἴτε ὅτι ὁ Θεόκλητος εἶχε ἤδη πεθάνει τὸ 879 καὶ εἶχε ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο εἴτε ὅτι εἶχε ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπισκοπικὴ ἔδρα λόγω τῆς συμμετοχῆς του στὴ σύνοδο τοῦ Ἰγνατίου³². Ὡς σημειωθεῖ ὅτι, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Νίκωνος, ὁ Θεόκλητος δὲν ἀπαντᾷ στὸ *Συναξάριον* τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ὁ *Βίος* τοῦ Θεοκλήτου³³ σώζεται σὲ ἓνα καὶ μοναδικὸ χειρόγραφο, τὸ Βαρβερινὸ κώδικα 583, τοῦ 14ου αἰῶνα, ὅπου περιέχεται, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, καὶ ὁ παλαιότερος *Βίος* τοῦ Νίκωνος. Σύμφωνα μὲ τὸ Ν. Βέη, πρῶτο ἐκδότῃ τοῦ *Βίου* τοῦ Θεοκλήτου, ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ Θεοκλήτου ἀπὸ τὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο τῆς Λακεδαιμονίας δὲν ἀποτελοῦσε καθάρωση ἀλλὰ παύση, ὡς ἀποτελεσματὸν τῶν διαφορῶν τοῦ ἁγίου μὲ τοὺς ντόπιους λαϊκοὺς καὶ κληρικοὺς³⁴. Ἄλλωστε, αὐτὸ προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι μετὰ τὴν πάροδο κάποιου χρόνου ὁ Θεόκλητος ἐπανῆλθε στὴν ἔδρα του, ὅπου καὶ παρέμεινε μέχρι τὸ θάνατό του, ποὺ ἐπῆλθε πιθανότατα πρὶν ἀπὸ τὸ 879³⁵.

29. Mansi, 16, 97B, 135A, 159D, 195C.

30. Mansi, 17A-18A, 376D.

31. R.J.H. Jenkins – C. Mango, A Synodicon of Antioch and Lacedaemonia, *DOP* 15 (1961), 236, 237-238. Τὸ τμήμα τοῦ κώδικα (fol. 168v) στὸ ὁποῖο περιέχεται ὁ κατάλογος τῶν ἐπισκόπων Λακεδαιμονίας χρονολογεῖται στὸ διάστημα 1322-1332, βλ. Jenkins – Mango, A Synodicon, 225, 230, 235. Βλ. καὶ V. Laurent, La liste épiscopale du Synodicon de la métropole de Lacédémone, *REB* 19 (1961) (= *Mélanges Raymond Janin*), 216, 217, 218-219, 220, 225.

32. Jenkins – Mango, A Synodicon, 238. Ἰσως ἐδῶ ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ καὶ ἡ *damnatio memoriae* τῶν μητροπολιτῶν τῆς Λακεδαιμονίας στὸ Συνοδικὸ τῆς Ἀντοχείας τῆς ἐποχῆς Μιχαὴλ Η' καὶ τῆς ἀπόξευσης τῶν μορφῶν τους στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τοῦ Μυστρᾶ. Ἐπίσης, Jenkins – Mango, A Synodicon, 8.π. καὶ Γεωργία Μαρίνου, *Ἅγιος Δημήτριος ἡ Μητρόπολις τοῦ Μυστρᾶ*, Ἀθήνα 2002, 30-33.

33. Ἀ.Γ. Σγουρίτσας, Ὁ Λακεδαιμονίας ἅγιος Θεόκλητος, *Θεολογία* 27 (1956), 567-593. Τὸν *Βίον* τοῦ ὁσίου Θεοκλήτου (BHG 2420), εἶχε δημοσιεύσει γιὰ πρώτη φορὰ μὲ βάση τὸ Βαρβερινὸ κώδικα 583 ὁ Vées, Vie de Saint Théoclète, 27-52. Προφανῶς ὁ Σγουρίτσας δὲν γνώριζε τὴν ἔκδοση τοῦ *Βίου* ἀπὸ τὸν Βέη. Πιά τὸ Βαρβερινὸ κώδικα 583, βλ. παραπάνω, σημ. 8.

34. Τὴν ἐπισήμιαση ὅτι πρόκειται γιὰ ἀπομάκρυνση καὶ ὄχι γιὰ καθάρωση πρῶτος διατύπωσε ὁ Vées, Vie de Saint Théoclète, 8. Σύμφωνα μὲ τὸν *Βίον*, τὸ τοπικὸ κατεστημένο τῆς Λακεδαιμονίας εὐθυνόταν γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Θεοκλήτου· βλ. Σγουρίτσας, Ὁ Λακεδαιμονίας ἅγιος Θεόκλητος, 581.

35. Vées, Vie de Saint Théoclète, 7.

‘Ο ανώνυμος βιογράφος, άτομο με σημαντική μόρφωση³⁶, ανέλαβε κατά παραγγελία του επισκόπου Λακεδαιμονίας Θεοδώρου τη βιογράφηση του Θεοκλήτου, στα μέσα του 10ου ή στις αρχές του 11ου αιώνα³⁷. ‘Ο πραγματικός λόγος της απομάκρυνσης του Θεοκλήτου από την επισκοπή Λακεδαιμονίας, που συνδέεται άμεσα με την αντίθεσή του προς τόν πατριάρχη Φώτιο και τη συμπαρατάξη του με τόν πατριάρχη ‘Ιγνάτιο, αποσιωπάται στο κείμενο του *Βίου*, πιθανότατα γιατί ο ανώνυμος βιογράφος δέν θέλησε νά υπενθυμίσει τή συμμετοχή του Θεοκλήτου στη συκοφαντική κατά του Φωτίου σύνοδο του 869-870³⁸.

‘Ο *Βίος* του Θεοκλήτου αποτελεί στήν ουσία ένα άπλο *Έγκώμιο* με πολλά ρητορικά στοιχεία και ελάχιστες άλλα πολύτιμες ιστορικές πληροφορίες. Σκοπός του βιογράφου ήταν, όπως λέει ο ίδιος, νά ανασύρει από τά βάθη τής λήθης όσα ο χρόνος είχε υποκλέψει από τή δράση του αγίου: *τά πολλά γάρ ο διαρρεύσας μετά την εκείνον εκδημίαν, υπέκλεψε χρόνος και λήθης έναφηκε βυθοῖς*³⁹. Κατά συνέπεια, κύρια επιδίωξη του ήταν ή αποκατάσταση του αγίου στή μνήμη τών συγχρόνων του λόγω τής αγιότητας και τή θεοσέβειάς του, καθώς και ή απόδοση τών γεγονότων που συνέβαλαν στήν απομάκρυνσή του από τόν επισκοπικό θρόνο σέ τοπικά αίτια και σέ υπαρκτές, ένδεχομένως, άλλα μεγαλοποιημένες από τόν βιογράφο διενέξεις του αγίου με τόν ντόπιο κληρο. Σύμφωνα με τά παραπάνω, τά ελάχιστα ιστορικά γεγονότα, για τά όποια γίνεται λόγος στόν *Βίο*, σχετίζονται με τούς λόγους που όδήγησαν τή μνήμη του επισκόπου Θεοκλήτου στήν αποσιώπηση και στή λήθη. Παρακάμπτοντας τήν υπόμνηση των πραγματικών αιτίων που όδήγησαν τόν Θεόκλητο στή χορεία τών ήττημένων, ο βιογράφος προσπαθήσε νά τόν ανασύρει από τή λήθη όπου είχε περιπέσει, έστιάζοντας και προβάλλοντας με άριστοτεχνικό τρόπο εκείνα τά στοιχεία τής προσωπικότητάς του που αιτιολογούσαν τόν χαρακτηρισμό του ως αγίου και επέβαλαν τή διατήρηση τής μνήμης του έσσεϊ. Με τόν τρόπο αυτό απέφυγε τήν υπενθύμιση δυσάρεστων για τήν εκκλησία γεγονότων, έπιτυγχάνοντας παράλληλα νά αιτιολογήσει τήν απόδοση τής αγιωσύνης στο Θεόκλητο. Αυτό μάλιστα συμβαίνει σέ μία έποχή, όπως ο 10ος και 11ος αιώνας, κατά τήν όποία οί επισκοπικές έδρες αναπτύσσουν έντονο

36. Πά τόν ανώνυμο βιογράφο του *Βίου* και τις πηγές του, βλ. Vées, *Vie de Saint Théoclète*, 18-25.

37. Σγουρίτσας, ‘Ο Λακεδαιμονίας άγιος Θεόκλητος, 568. Laurent, *La liste épiscopale*, 220. Στις αρχές του 11ου αιώνα τοποθετούν τή συγγραφή του *Βίου* οί Jenkins – Mango, *A Synodicon*, 237, 239.

38. ‘Ο π. ‘Υπενθυμίζεται ότι ο πατριάρχης Φώτιος κατά τήν έποχή που συντάσσεται ο *Βίος* του αγίου Θεοκλήτου έχει αγιοποιηθεί από τήν Εκκλησία, γεγονός που υπαγορεύει στόν ανώνυμο συντάκτη του *Βίου* τήν αποσιώπηση των πραγματικών αιτίων που σχετίζονταν με τήν απομάκρυνση του Θεοκλήτου από τήν επισκοπική του έδρα.

39. Σγουρίτσας, ‘Ο Λακεδαιμονίας άγιος Θεόκλητος, 573.

άνταγωνιστικό ρόλο, επιχειρώντας να διεκδικήσουν την προαγωγή τους σε μητροπόλεις.

Τὸ γεγονός ὅτι ὁ μοναδικὸς σωζόμενος *Βίος* τοῦ ἁγίου Θεοκλήτου βρίσκεται στὸν ἴδιο κώδικα μὲ τὸν παλαιότερο *Βίο* τοῦ Νίκωνος θεωροῦμε ὅτι δὲν ἀποτελεῖ τυχαῖο γεγονός ἀλλὰ χαρακτηριστικὸ μιᾶς προσπάθειας πού σχετίζεται ἄριστα μὲ τὰ γεγονότα πού διαδραματίζονται στὴ Λακωνία κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰώνα, ἐποχὴ στὴν ὁποία χρονολογεῖται, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, καὶ ὁ Βαρβερινὸς κώδικας. Ἐκτός ἀπὸ τὴ βιογραφία, σώζεται καὶ σύντομη *Ἀκολουθία* τοῦ Θεοκλήτου στὸ Διμηναιο Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου τοῦ Βατικανοῦ κώδικα 2571⁴⁰, τοῦ 14ου αἰώνα, γραμμένο πιθανόν στὴν Πελοπόννησο, ἴσως μάλιστα στὴ Λακεδαίμονα ἢ στὴ Μεθώνη. Στὸν ἴδιο κώδικα σώζεται καὶ *Ἀκολουθία* τοῦ ἄλλου σημαντικοῦ ἁγίου καὶ ἐπισκόπου, τοῦ Ἀθανασίου Μεθώνης⁴¹.

Σὲ ὅτι ἀφορᾷ τὴν εἰκονογραφία, ἡ μόνη γνωστὴ σὲ μᾶς ἀπεικόνιση τοῦ ἁγίου Θεοκλήτου, πού γνωρίζουμε ὅτι ἀνήκει στὴ βυζαντινὴ περίοδο, χρονολογεῖται στὸ 13ο αἰώνα καὶ βρίσκεται στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Πέτρου στὴν Καστανέα τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης. Συγκεκριμένα, στὸ ἐσωράχιο τοῦ τόξου ἐπικοινωνίας μὲ τὴν Πρόθεση, ἀνατολικά, εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Θεόκλητος ὁ Λακεδαίμονος, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή, ἐνὸς στα δυτικὰ ὁ *Νίκων ὁ Μετανοεῖτε*⁴². Ἐπίσης, ἄλλη ἀπεικόνιση, πιθανότατα βυζαντινῶν χρόνων, σωζόταν στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῶν Μοσχονησιῶν τῆς Μονῆς Καστρίου στὸ Καστόριο Λακεδαίμονος⁴³. Ὁ ἅγιος Θεόκλητος εἰκονιζόταν στὸ θύρωμα τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ νότιου τοῖχου τοῦ ναυδρίου, ὅπου βρισκόταν ἡ ἐπιγραφή: *Ἦ Ο Λακεδαμον(ίας) Θεόκλητος*.

Σχετικὰ περιορισμένη φαίνεται ἡ διάδοση τῆς λατρείας ἐνὸς ἄλλου πελοποννησιακοῦ ἁγίου, τοῦ μοναχοῦ Ἀθανασίου, μετέπειτα ἐπισκόπου Μεθώνης. Μετὰ ἀπὸ μακρόχρονη παραμονὴ σὲ ἀσκητήριον καὶ μονὴ τῆς Πάτρας, ὁ Ἀθανάσιος ἀναδείχθηκε σὲ ἐπίσκοπον Μεθώνης μετὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 9ου αἰώνα⁴⁴. Ὁ θάνατός του πρέπει νὰ ἐπῆλθε οἶγουρα μετὰ τὸ 879 καὶ ἡ μνήμη του τιμᾶται πιθανότατα μεταξὺ τῶν ἁγίων τοῦ μηνὸς Δεκεμβρίου, ὅπως βεβαιώνεται ἀπὸ τὴ μονα-

40. Πά τὸν κώδικα, τὴ χρονολόγησι καὶ τὴν προέλευσιν του, βλ. Ἑλένη Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, Παρατηρήσεις καὶ προσθήκες στὸ dossier ἐνὸς λημονημένου ἁγίου τῆς βυζαντινῆς Μεθώνης, *Πρακτικά τοῦ Α' Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν* (2-4 Δεκ. 1977), Ἀθήνα 1978, 241-243. Ἡ ἀναφορὰ στὴ μνήμη τοῦ ἐπισκόπου Λακεδαμονίας Θεοκλήτου εἶναι ἐξαιρετικὰ σπάνια σὲ τυπικά, μηναιὰ καὶ λειτουργικά κείμενα, ὅπως ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὸν Vées, *Vie de Saint Théoclète*, 11.

41. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, Παρατηρήσεις καὶ προσθήκες, 248-258.

42. Ν.Β. Δρανδάκης, Ἔρευνα εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην, *ΠΑΕ* 1976, 218-219.

43. Σγουρίτσας, Ὁ Λακεδαμονίας ἅγιος Θεόκλητος, 567. Δρανδάκης, Ἔρευνα, 219 καὶ σημ. 1. Πά τὴν τοιχογραφία, βλ. Vées, *Vie de Saint Théoclète*, 8-9, 11-12. Ἡ τοιχογραφία δὲν σώζεται.

44. Πά τὸν Ἀθανάσιον Μεθώνης, βλ. Λαμπροπούλου, *Ἀσκητισμός*, 28-29.

δική *Ἀκολουθία* του⁴⁵ που σώζεται στο Βατικανό κώδικα 2571 του 14ου αιώνα μαζί με την *Ἀκολουθία* του αγίου Θεοκλήτου. Ἡ *Ἀκολουθία*, γραμμένη από λόγοιο αλλά άγνωστο ποιητή, συντάχθηκε με προφανή σκοπό την κάλυψη των λατρευτικών αναγκών της τοπικής κοινωνίας στην όποία ό άγιος έδρασε⁴⁶. Καμία άλλη αναφορά της μνήμης του ή σύντομος *Βίος* δέν ύπάρχει. Ό μοναδικός κώδικας στόν όποίο αναγράφονται τά σχετικά με τη δράση του, με τόν τίτλο *Ἐπιτάφιος εἰς τόν μακάριον Ἀθανάσιον ἐπίσκοπον Μεθώνης*, είναι ό κώδικας 15 της Ἐθνικής Βιβλιοθήκης της Μεσσήνης, του 11ου ή 12ου αιώνα, ένω αντίγραφα βρίσκονται σέ κώδικες μεταγενέστερων εποχών. Ὡς συγγραφέας του *Ἐπιταφίου* του αγίου Ἀθανασίου πιθανολογούνται είτε ό μητροπολίτης Νικαίας Θεόδωρος (μέσα 10ου αιώνα), ό όποιος είχε πελοποννησιακή καταγωγή, είτε ό ἐπίσκοπος Ἀργους Πέτρος (μετά τό 912)⁴⁷.

Κατά τό 15ο αἰώνα (1479), αναφέρεται ότι ή κάρα του αγίου Ἀθανασίου, μαζί με τό λείψανο του αγίου Λέοντος Μεθώνης είχαν τοποθετηθεῖ στήν ἐκκλησία του Ἀγίου Ἰωάννου μέσα στο κάστρο της Μεθώνης καί γίνονταν ἀντικείμενο προσκυνήματος. Πέρα από τη μαρτυρία αὐτή, λήθη ή τουλάχιστον περιορισμός στη διάδοση της μνήμης του μοιάζει νά καλύπτει τό πρόσωπο του Ἀθανασίου, ἴσως καί ἐξαιτίας της συνωνυμίας του με τόν άγιο Ἀθανάσιο Ἀλεξανδρείας. Καμία από τις δημοσιευμένες τοιχογραφίες του μεσσηνιακού ή του ευύτερου πελοποννησιακού χώρου δέν φαίνεται νά ταυτίζεται με τό πρόσωπό του. Ό Ἀθανάσιος θά μπορούσε, λοιπόν, νά θεωρηθεῖ άγιος περιορισμένης λατρείας, ή φήμη του όποίου περιοριζόταν μόνο στα όρια της ἐπισκοπής Μεθώνης, γεγονός που αἰτιολογεῖ τήν άπουσία ἐκτός τών άλλων της μνήμης του από τό ἐπίσημο έορτολόγιο.

Ἀντίστοιχη παρουσιάζεται καί ή διάδοση της λατρείας του ἐπισκόπου Ἀργους Πέτρου, ό όποιος πέθανε στήν πόλη γύρω στα 922⁴⁸. Ἡ μνήμη του όμως,

45. *Ἀκολουθία αγίου Πέτρου Ἀργους*, έκδ. Κ.Θ. Κυριακόπουλος, *Ἀγίου Πέτρου ἐπισκόπου Ἀργους, Βίος καί Λόγοι. Εἰσαγωγή - Κείμενον - Μετάφρασις - Σχόλια*, Ἀθήνα 1976, 277-286. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, Παρατηρήσεις καί προσθήκες, 248-258. Σύμφωνα με τό Βατικανό κώδικα 2571, ό άγιος Ἀθανάσιος έορτάζεται στίς 10 Δεκεμβρίου, μνημονεύεται δέ άμέσως μετά τη γνωστή τριάδα τών μαρτύρων της 10ης Δεκεμβρίου, Μηνά, Ἐρμογένη καί Εὐγράφου, ένω ή *Ἀκολουθία* του συμπλέκεται με εκείνη τών μαρτύρων, βλ. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, Παρατηρήσεις καί προσθήκες, 243.

46. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, Παρατηρήσεις καί προσθήκες, 243-247.

47. Κυριακόπουλος, *Ἀγίου Πέτρου ἐπισκόπου Ἀργους*, 286-287.

48. Τις διάφορες χρονολογίες που έχουν προταθεῖ γιά τό θάνατο του Ἀγίου Πέτρου, βλ. Π.Α. Παννόπουλος, Η περιστασιακή ἐπισκοπή Ναυπλίου κατά τον Θ' καί Γ' αἰώνα, *Ναυπλιακά Ἀνάλεκτα* 3 (1998), 30 σημ. 37. Βλ. επίσης, Βούλα Κόντη, Το Ναύπλιο καί οι σχέσεις του με την ἐπισκοπή Ἀργους κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, *Σύμμεκτα* 15 (2002) (= *Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*), 131-148.

ἀντίθετα μὲ αὐτὲς τῶν Νίκωνος, Θεοκλήτου καὶ Ἀθανασίου, ἀναφέρεται στὸ *Συναξάριο* τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως στὶς 3 Μαΐου⁴⁹. Τοῦτο θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὶς μαρτυρημένες σχέσεις τοῦ ὁσίου μὲ σημαντικοὺς ἱεράρχες καὶ κύκλους τῆς Κωνσταντινούπολης, οἱ ὁποῖοι ἐνδιαφέρθηκαν γιὰ τὴ μνημόνευσή του, ὅπως ὁ μαθητὴς του Θεόδωρος μητροπολίτης Νικαίας. Ὁ παλαιότερος καὶ ἐκτενέστερος *Βίος* (στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ *Ἐγκώμιο*) συντάχθηκε ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ Θεόδωρο⁵⁰ καὶ σώζεται στὸ χειρόγραφο 278 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκῃς Ἀθηνῶν, τοῦ 14ου αἰώνα, ἐνῶ ὑπάρχουν καὶ σύντομες ἀποδόσεις τοῦ *Βίου*⁵¹. Παρὰ τὶς σχέσεις ἐπικοινωνίας ποὺ εἶχε δημιουργήσει ὁ ἅγιος Πέτρος μὲ τὸ ποιμνίό του ὅσο ζοῦσε, παρὰ τὸ μελίχιο χαρακτῆρα του καὶ τὸν ἄμεσο σύνδεσμό του μὲ τὸ λαὸ τοῦ Ἀργους⁵², ἡ διάδοσις τῆς λατρείας του ἦταν ἀρκετὰ περιορισμένη.

Ἐνδεικτικὸ στοιχεῖο τοῦ περιορισμοῦ τῆς λατρείας τοῦ Πέτρου ἀποτελεῖ ἡ ἀπεικόνισή του στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰώνα μόνο σὲ δύο ναοὺς τῆς Πελοποννήσου, στὸ Μέρμπακα στὴν Ἀργολίδα καὶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας στὴ Λακωνία. Συγκεκριμένα, στὸ σημαντικότερο ἴσως μνημεῖο τῆς Ἀργολίδας καὶ σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα σωζόμενα καθολικὰ μονῶν, τὴν Παναγία τοῦ Μέρμπακα (τέλη τοῦ 13ου αἰ.), ὁ ἅγιος εἰκονίζεται μετωπικῶς καὶ ἡμίσωμος στὴν καμάρα τῆς πρόθεσης, σὲ θέση ὄχι ἰδιαίτερα τιμητικῇ⁵³. Ἐπίσης, τὴν ἴδια περίοδο εἰκονίζεται σὲ στηθάριο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας⁵⁴ μὲ τὴν ἐπιγραφή *Πέτρος ὁ Ἀργους*.

Ἡ φύλαξη τοῦ λειψάνου τοῦ Πέτρου στὸ ναὸ τῆς Θεοτόκου στὸ Ἄργος, ὅπως ἀντίστοιχα ἡ φύλαξη τοῦ λειψάνου τοῦ ἐπισκόπου Ἀθανασίου στὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου στὴ Μεθώνη, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ λατρεία καὶ τῶν δύο ἁγίων συντηρεῖται ἀπὸ τὶς ἐπισκοπές, στὶς ὁποῖες διετέλεσαν ἐπίσκοποι. Ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Ἀθανασίου ἔτσι καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Πέτρου, οἱ ταξιδιώτες στὶς δύο αὐτὲς πόλεις, Μεθώνη καὶ Ἄργος, δὲν παρέλειπαν νὰ ἐπισκέπτονται τοὺς εὐκτήριους οἴκους καὶ νὰ προσκυνοῦν τὰ λείψανα τῶν ἡγιασμένων

49. *Synaxarium CP*, 652-654.

50. Κυριακόπουλος, *Πέτρον ἐπισκόπον Ἀργους, Βίος καὶ Λόγοι*, 219-221.

51. Ὁπ., 218.

52. *Βίος* ἁγίου Πέτρου Ἀργους (BHG 1504), ἐκδ. Κυριακόπουλος, ὁ.π., 240 κ.ἑξ.

53. Χαρά Κωνσταντινίδη, *Ὁ ναὸς τῆς Φανερωμένης στὰ Φραγκουλιάνικα τῆς Μέσας Μάνης*, Ἀθήνα 1998, 79 καὶ σημ. 345. Ὁ ἅγιος Πέτρος, ἡ ἀπεικόνισή τοῦ ὁποίου θεωρεῖται μᾶλλον σπάνια, εἰκονίζεται καὶ στὸ μεταβυζαντινὸ στρώμα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ τῆς Φανερωμένης στὰ Φραγκουλιάνικα τῆς Μέσας Μάνης· βλ. Κωνσταντινίδη, ὁ.π., 78-79.

54. Ν.Β. Δρανδάκης, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας*, ΔΧΑΕ περ. Δ' 9 (1977-1979), 40, 42.

ἐπισκόπων τους. Δὲν εἶναι τυχαία ἄλλωστε, ἡ ἀναφορά στὴ διεκδίκηση τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου Πέτρου Ἀργους ἀπὸ τοὺς Ναυπλιεῖς, σύμφωνα μὲ τὸ βιογράφο του⁵⁵. Ἡ ὀριστικὴ ἀπομάκρυνση τοῦ λειψάνου ἀπὸ τὴν πόλη τοῦ Ἀργους καὶ ἡ μεταφορά του στὸ Ναύπλιο πραγματοποιήθηκε, τελικά, ἐπὶ τοῦ λατίνου ἐπισκόπου Ναυπλίου στὶς 21 Ἰανουαρίου τοῦ 1421, προκαλώντας πλῆθος θαυματουργῶν ἰάσεων, κατὰ τὴ μαρτυρία τῶν *Βραχέων Χρονικῶν*⁵⁶.

Μὲ τὸν πελοποννησιακὸ χῶρο συνδέεται ἡ λατρεία καὶ τοῦ Θεοδώρου, ἀσκητῆ τῶν Κυθήρων. Ἡ μνήμη τοῦ Θεοδώρου ποὺ ἀσκήτευσε καὶ πέθανε στὰ Κύθηρα τὸ 10ο αἰώνα, τιμᾶται στὶς 12 Μαΐου. Ὁ συγγραφέας τοῦ *Βίου* του, Λέων κάτοικος Κυθήρων, βάσισε τὴ βιογραφία του σὲ κείμενο ἐνὸς Μονεμβασιώτη, ποὺ συντάχθηκε εἰκοσιτρία χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἁγίου, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ Λέων προσέθεσε μόνο τὸν ἐπίλογο⁵⁷. Ἡ βιογραφία σώζεται σὲ δύο χειρόγραφα τοῦ 16ου αἰώνα, ἐνῶ πολὺ μεταγενέστερες εἶναι οἱ *Ακολουθίες* του⁵⁸. Ἡ μνήμη τοῦ Θεοδώρου δὲν ἀναφέρεται οὔτε στὸ *Συναξάριον* τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως οὔτε στὸ *Συναξαριστὴ* τοῦ Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτη. Τὸ λείψανό του, στὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου στὰ Κύθηρα, συνδέθηκε ἄμεσα μὲ τὴν προστασία τῶν κατοίκων τοῦ νησιοῦ ἀπὸ ἀρρώστιες καὶ ἐχθρικὰς ἐπιθέσεις⁵⁹. Παρὰ τὴ θαυματουργικὴ δράση του καὶ τὸ στενὸ σύνδεσμό του μὲ τὸ νησί τῶν Κυθήρων, ὁ ἅγιος Θεόδωρος ἀπεικονίζεται μᾶλλον σπάνια καὶ ἀρκετὰ καθυστερημένα σὲ ναοὺς τῶν Κυθήρων (εἰκ. 2) καὶ τῆς Μέσα Μάνης.

Μὲ τὴν Πελοπόννησο καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴν περιοχὴ τῆς Μεθώνης συνδέεται ἡ εὕρεση τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου Λέοντος ἀπὸ τὴν Καλαβρία στὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰώνα⁶⁰. Σύμφωνα μὲ τὸ *Συναξάριον* ὁ ἐκ Καλαβρίας Λέων ταξιθεύοντας πρὸς

55. *Βίος* ἁγίου Πέτρου Ἀργους, 252.

56. *Βραχέα Χρονικά* (ἔκδ. P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, I. [CFHB 12], Wien 1975), 235 ἀρ. 32/36, 248 ἀρ. 33/31: ἐπίσκοπος Λατίνων, μετεκόμωσεν τὰ τίμια λείψανα τοῦ ὁσώτατου Πέτρου, ἐπισκόπου Ναυπλίου καὶ Ἀργους, ἀπὸ τοῦ Ἀργους εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Ναυπλίου. φασὶν δὲ οἱ ἐκεῖσε εὐρεθέντες, ὅτι ὅταν ἤνοιξαν τὸν ἅγιον τάφον ἐκείνον, ἐγένετο σεισμός ἐν τῷ τόπῳ καὶ ἐξῆλθεν εὐωδία πλείστη καὶ ἐπλήρωσε τὸν χῶρον καὶ τὸν ἀέρα. καὶ ὁ τάφος πεπληρωμένος φωτὸς καὶ τὰ τίμια λείψανα σεμνῶς κατακεκλιμένα. ἃ καὶ λαβόμενοι τινες τῶν πιστῶν ἐγίνοντο πλείστα ἰάσεις.

57. Ν.Α. Οἰκονομίδης, Ὁ βίος τοῦ ἁγίου Θεοδώρου Κυθήρων (10ου αἰ.) (12 Μαΐου - BHG³, ἀρ. 2430), *Πρακτικά Γ' Πανονίου Συνεδρίου*, Α', Ἀθήνα 1967, 265-266 (= ὁ ἴδιος, *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade. Studies, Texts, Monuments*, Hampshire, Variorum, 1992, VII).

58. Ὁ.π., 280.

59. Πά τὸν Θεόδωρο Κυθήρων καὶ τὴ λατρεία του, βλ. Λαμπροπούλου, *Ἀσκητισμός*, 35-37, 65-67.

60. Πά τὸν ἅγιο Λέοντα τὸ θαυματουργὸ καὶ τὰ σχετικὰ κείμενα, βλ. Enrica Follieri, Santi di Metone: Atanasio vescovo, Leone taumaturgo, *Byz* 41 (1971) (= *Hommage au R. P. R. J. Loenertz*), 402-407, 430-451.

τούς Ἁγίους Τόπους, σὲ χρόνο ἀπροοδiorιστο, πάντως πρὶν ἀπὸ τὸ 1165, πεθαίνει καὶ ἐνταφιάζεται ἀπὸ τοὺς ναῦτες τοῦ πλοίου στὴν περιοχὴ τῆς Μεθώνης, ἔν τινι τόπῳ καλουμένῳ *Ρώσῳ Χώματι*⁶¹. Ἡ παράδοση γιὰ τὴ λατρεία τοῦ λειψάνου τοῦ Λέοντος, τοῦ ὁποῖου ἡ μνήμη τιμᾶται στίς 12 Μαΐου, περιέχεται σὲ *Συναξάριο*, *Στιχηρὰ* καὶ *Κανόνες*⁶². Ὁ συγγραφέας τῶν κειμένων ταυτίζεται μὲ τὸν ἐπίσκοπο Μεθώνης Νικόλαο, γνωστὸ θεολόγο τοῦ 12ου αἰῶνα καὶ πιθανότατα αὐτόπτη μάρτυρα κατὰ τὴν εὑρεση τοῦ λειψάνου⁶³, ὁ ὁποῖος καὶ εἰσήγαγε τὴ λατρεία τοῦ νέου ἁγίου. Τὰ κείμενα αὐτὰ σώζονται σὲ τρεῖς κώδικες τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰῶνα, οἱ δύο ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἔχουν γραφεῖ στὴν Πελοπόννησο, σύμφωνα μὲ τὴν ἐκτίμηση τῆς Follieri⁶⁴. Τὸ λείψανο τοῦ Λέοντος βρισκόταν, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία περιηγητῆ τοῦ 15ου αἰῶνα, μαζὶ μὲ τὴν κἀρα τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου, στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου μέσα στὸ κάστρο τῆς Μεθώνης, ἐνῶ ἄλλος περιηγητής, τοῦ τέλους τοῦ ἴδιου αἰῶνα, ἀναφέρει ὅτι τὸ λείψανο βρισκόταν σὲ φερώνυμο ναὸ, ποὺ βρισκόταν μέσα στὸ κάστρο⁶⁵.

Ἡ μέχρι τώρα ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὸ θέμα ἀπέδειξε ὅτι ὁ τάφος μὲ τὸ λείψανο τοῦ ἁγίου Λέοντος τοῦ θαυματουργοῦ βρισκόταν σὲ μία ἐκκλησίᾳ δίπλα στὴ θάλασσα, στὴ θέση Κοκκινιά ἔξω ἀπὸ τὴ Μεθώνη, ποὺ ταυτίστηκε μὲ τὸ *Ρώσον χῶμα*⁶⁶. Ἀργότερα μεταξὺ τοῦ 1418 καὶ τοῦ 1479 μεταφέρθηκε γιὰ λόγους ἀσφαλείας στὴν κεντρικὴ ἐκκλησίᾳ τῆς πόλης, προφανῶς στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸ Θεο-

61. Follieri, Santi di Metone, 442: οἱ δὲ ναυτικοὶ τῆς νηὸς ἀποβάντες ἐντὶμος ἔθαιψαν τὸ τίμιον αὐτοῦ λείψανον ἔν τινι τόπῳ καλουμένῳ *Ρώσῳ Χώματι*.

62. Ἡ ἔκδοσις τοῦ *Συναξαρίου*, τοῦ *Στιχηροῦ* καὶ τοῦ *Κανόνος* ἀπὸ τὴν Enrica Follieri, Santi di Metone, 441-451.

63. Follieri, Santi di Metone, 428-430 καὶ γιὰ τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα 442-443: χρόνων δὲ ὕστερον οὐκ ὀλίγων διαβιβασθέντων, ἐπίσκοπός τις τοῦ αὐτοῦ ἁστεος Μεθώνης, Νικόλαος ὄνομα, παρὰ τοῦ ἁγίου χρηματισθεὶς ἐφ' ᾧ ἀνακομιδὴν αὐτῷ ποιῆσαι, ἀπελθὼν ... εὔρε τὸ τίμιον αὐτοῦ λείψανον, καὶ τοὺς ὀφειλομένους ... ἔηνους μετὰ θημιμάτων καὶ δσης τιμῆς συγκροτήσας κατέθηκεν αὐτὸ ἐν ζιβωτίῳ. Ἡ παρουσία τοῦ σκηνώματος τοῦ Λέοντος στὴ Μεθώνη ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὸν Κανόνα τοῦ Νικολάου Μεθώνης πρὸς τὴν τὸν ἁγίου, ἐκδ. Follieri, Santi di Metone, 450: Ἀγάλλον καὶ εὐφραίνου, πόλιν Μεθωναίαν, ἣ τὸ πανάγιον σκῆνος κατέχουσα τοῦ παναγὰθου προστάτου καὶ θείου Λέοντος.

64. Follieri, Santi di Metone, 430-438

65. Follieri, Santi di Metone, 396-399, 432-433. Κυριακόπουλος, *Πέτρον ἐπισκόπον Ἀργους, Βίος καὶ Λόγοι*, 285.

66. Πὰ τὴν ταύτιση τῆς θέσης *Ρώσον Χῶμα* μὲ τὴ θέση Κοκκινιά Μεσσηνίας, βλ. Anna Avraméa, La géographie historique byzantine et le principe de l'interdépendence. Deux nouveaux exemples, στὸ: Hélène Ahrweiler (ἐκδ.), *Géographie historique du monde méditerranéen* [Byzantina Sorbonensia 7], Paris 1988, 25-29.

λόγο, μεγάλη τρίκιλη βασιλική με γοθικά χαρακτηριστικά, από την οποία σώζονται ελάχιστα λείψανα⁶⁷. Το ένδεχόμενο το λείψανο του αγίου Λέοντος να είχε τοποθετηθεί στη φερώνυμη εκκλησία του λεγόμενου Άγιολέου, σε απόσταση τριών περίπου χιλιομέτρων από το κάστρο της Μεθώνης, έχει αποκλεισθεί με ισχυρά, όπως θεωρούμε, επιχειρήματα⁶⁸. Επίσης, καμία από τις δημοσιευμένες, τουλάχιστον, απεικονίσεις αγίων στους ναούς της Πελοποννήσου δεν ταυτίζεται με ασφάλεια με το Λέοντα Μεθώνης⁶⁹.

Μία ιδιαίτερη κατηγορία, διαφορετική από την περίπτωση του Καλαβρού Λέοντος, αποτελούν οι Ιταλιώτες άγιοι οι οποίοι, εξαιτίας διαφόρων εξωτερικών επιβουλών ή άλλων λόγων, απομακρύνονται από την πατρίδα τους και προσέρχονται στην Πελοπόννησο όπου, κατά τη διάρκεια του 9ου και του 10ου αιώνα, διάγουν ασκητική ζωή για λίγο χρόνο ή άπλως διέρχονται από εκεί. Πρόκειται για τὸν Ἡλία τὸ Σπηλαιώτη, τὸν Ἡλία τὸ Νέο τὸ Σικελιώτη⁷⁰ και τὸν Φαντίνου από την Καλαβρία⁷¹. Ἡ διατήρηση τῆς μνήμης τους δὲν ἀνιχνεύεται, τουλάχιστον στίς

67. Χ. Μπούρας, Ἐπανεξέταση τοῦ λεγομένου Ἀγιολέου κοντὰ στὴν Μεθώνη, *Φύλι Ἔτη εἰς Γ. Ε. Μυλωνᾶν*, Γ, Ἀθήνα 1989, 318.

68. Μπούρας, ὁ.π., 316-322.

69. Στὴν τοιχογραφία τοῦ τέλους τοῦ 13ου-ἀρχῶν 14ου αἰώνα, μετὰ τὴν ἐπιγραφή *Ἀη-Λέος*, τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Κυριακῆς στὰ Σωτηριάνικα τῆς Μεσσηνίας, ἐνδεχεται νὰ εἰκονίζεται ὁ δημοφιλὴς στὴν Πελοπόννησο συνώνυμος τοῦ ἀγίου Λέοντος, Λέων Κατάνης. Πὰ τὴν τοιχογραφία, βλ. Ἀριστέα Καββαδία-Σπονδύλη, *Μιά νέα βυζαντινὴ θέση στὴ Μάνη. Πελοποννησιακά* 17 (1989) (= *Φύλιον δώρημα εἰς τὸν Τάσον Ἀθ. Γριτσόπουλον*), 93.

70. Λαμπροπούλου, *Ἀσκητισμός*, 30-33, 37-39. Πὰ τοὺς ἰταλιώτες ἀγίους Ἡλία τὸ Νέο καὶ Ἡλία τὸ Σπηλαιώτη, βλ. Dorothy de F. Abrahamse, On the Afterlife of Italo-Greek Saints' Lives, *BF* 20 (1994) (= *Presence of Byzantium: Studies Presented to Milton V. Anastos in Honor of his Eighty-fifth Birthday*), 59-71. Enrica Follieri, I santi dell'Italia greca, στί: S. Gentile (ἐκδ.), *Oriente Cristiano e Santità. Figure e storie di santi tra Bisanzio e l'Occidente* [Venezia 1998], 96-98. Πὰ τὴν παραμονὴ τους στὴν Πελοπόννησο, βλ. μετὰ πολλὰς ἐπιφυλάξεις σὲ ὅτι ἀφορᾷ θέματα ἱστορικῆς γεωγραφίας, τὴ μελέτῃ τοῦ P. Yannopoulos, *La Grèce dans la Vie de S. Elie le Jeune et dans celle de S. Elie le Spéléote*, *Byz* 64 (1994) (= *Hommage à la mémoire de Simone Van Riet*), 194-201. Ἀντίθετα μετὰ τοὺς δύο ἰταλιώτες ἀγίους, ποὺ δὲν φαίνεται νὰ ἀφίρουν κατάλοιπα τῆς λατρείας τους, ἰδιαίτερα δημοφιλὴς στὸν ἑλληνικὸ χώρο εἶναι ἡ μορφή τοῦ ἀγίου Λέοντος Κατάνης.

71. Ὁ οἶσος Φαντίνος ἔζησε στὴν Ἰταλία ὡς ἐρημίτης γὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Διερχόμενος ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἔφθασε στὴν Πελοπόννησο καὶ ἀκολουθώντας πιθανότατα τὸ χειρσαῖο δρόμο, μέσω Πατρῶν ἢ Αἰγίου, ἦλθε στὴν Κόρινθο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μέσω Λάρισας ἀνέβηκε στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου καὶ πέθανε κατὰ τὸ 10ο αἶώνα: *Βίος* ἀγίου Φαντίνου τοῦ Νέου (BHG 1508-1509), ἐκδ. Enrica Follieri, *La Vita di san Fantino il Giovane. Introduzione, testo greco, traduzione, commentario e indici* [Subs. Hag. 77], Bruxelles 1993, §35, 442 καὶ 66. Ἡ ἴδια, A propos de la *Vie de S. Fantin*, *Byz* 67 (1997), 548-553. Ὁ *Βίος* τοῦ δὲν δίδει καμία πληροφορία σχετικὰ μετὰ τὴν παραμονὴ ἢ τὴν ἐνδεχόμενη ἀσκησὶ τοῦ κατὰ τὴ διέλευσή τοῦ ἀπὸ τὴ βόρεια Πελοπόννησο. Ὁ Φαντίνος εἰκονίζεται στί Ἀρε-

περιοχές του πελοποννησιακού χώρου όπου πέρασαν ένα αρκετά σημαντικό μέρος της ζωής τους, δηλαδή την Πάτρα, τη Σπάρτη και την Κορίνθο.

Στην κατηγορία των αγίων που έζησαν στην Πελοπόννησο ανήκει και ο Λουκάς ο Στειρώτης. Η σωζόμενη άπεικονισή του στο ναό της Ἐπισκοπῆς στη Μέσα Μάνη, των αρχών του 13ου αιώνα⁷² (εἰκ. 3), σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς καλύτερα τοιχογραφημένους ναοὺς τῆς Μάνης, εἶναι ἰδιαίτερα σημαντική, ἰδίως ἂν λάβει κανεῖς ὑπόψη του τὴ σπανιότητα τῶν σωζόμενων ἀπεικονίσεων τοῦ Λουκά σὲ ὁλόκληρο τὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Τὸ γεγονός θὰ μπορούσε ἴσως νὰ συσχετισθεῖ τόσο μὲ τὴ φήμη του ὡς ἀσκητῆ καὶ ἰδρυτῆ μονῆς πανελλαδικῆς ἐμβέλειας ὅσο καὶ μὲ τὴν πρόθεση τοῦ πρωτευουσίου ἀνὰ καλλιτέχνη ποὺ φιλοτέχνησε τὶς τοιχογραφίες τῆς Ἐπισκοπῆς, νὰ ἀπεικονίσει στὴ Μάνη προσφιλεῖς ἀγίους.

Πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ὑπάρχει μία κατηγορία αγίων, οἱ ὁποῖοι ἂν καὶ δὲν σχετίζονται καθόλου μὲ τὴν Πελοπόννησο, ἔχουν σχετικὰ ἔντονη παρουσία μὲ ἀπεικονίσεις τους σὲ πελοποννησιακοὺς ναοὺς. Πρόκειται γιὰ τὸν Λέοντα ἐπίσκοπο Κατάνης⁷³ ἰδιαίτερα δημοφιλῆ στὸν πελοποννησιακὸ χῶρο, ἂν κρίνει κανεῖς ἀπὸ τὴ συχνότητα τῶν ἀπεικονίσεων του καὶ τόν, ἄγνωστο ἀπὸ ἄλλες πηγές, Ρωμανὸ ἐπὶ τὴν σκλέπαν, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποῖου ἀπαντᾷ σὲ πελοποννησιακὲς τοιχογραφίες στὰ Βούρβουρα, στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας καὶ στὰ Χρύσαφα. Συγκεκριμένα, στὸ Ἀσκηταριὸ τῶν Βουρβούρων ὁ ἅγιος εἰκονίζεται κοντὰ στὸν ὅσιο Νίκωνα, τὸν ἅγιο Θεόδωρο Στρατηλάτη, τὸν ἅγιο Δημήτριο, τὸν

νικὸ τοῦ Μυστρά, βλ. Δημητροκάλλης, Σπάνιοι ἅγιοι, 382 σμ. 3. Δὲν γνωρίζουμε κατὰ πόσο ἡ διατήρηση τῆς μνῆμης του στὴν Πελοπόννησο μπορεῖ νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὰ ἐρεῖπια ποὺ ἐντοπίστηκαν λίγο ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἀγρὺος τῆς Μεσσηνίας, βλ. Γ. Δημητροκάλλης, Ἀγνωστοὶ βυζαντινοὶ ναοὶ ἱερᾶς μητροπόλεως Μεσσηνίας, Β', Ἀθήνα 1998, 10. Πρόκειται γιὰ ἐρεῖπια στὴ θέση Ἅγιος Φαντίνος, ποὺ ἴσως χρονολογοῦνται σὲ περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴ Φραγκοκρατία καὶ ἐνδεχομένως σχετίζονται μὲ τὴν ὑπαρξὴ ναοῦ πρὸς τιμὴν τοῦ ὁσίου. Ἡ ἀφέρωση ναοῦ σὲ δυτικὸ ἄξιο δὲν εἶναι φαινόμενο ἰδιαίτερα διαδεδομένο, ἀκόμη καὶ ἂν πρόκειται γιὰ ἐκκλησία ποὺ οἰκοδομήθηκε πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰώνα καὶ τὸ σχῆμα τῶν ἐκκλησιῶν. Πὰ τοὺς λιγοστοὺς δυτικούς ἀγίους ποὺ ἀνεγνωρίστηκαν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀκόμη καὶ στὴν προσχισματικὴ περίοδο, βλ. Θ.Ε. Δετοράκης, Βυζάντιο καὶ Εὐρώπη: Ἀγιολογικὲς σχέσεις (527-1453), στὸ: Βυζάντιο καὶ Εὐρώπη. Εὐρωπαϊκὸ Πολιτιστικὸ Κέντρο Δελφῶν, Ἀ' Διεθνὴς Βυζαντινολογικὴ Συνάντηση, Δελφοί, 20-24 Ἰουλίου 1985, Ἀθήνα 1987, 86-94.

72. Δρανδάκης, *Τοιχογραφίες*, 156, 159, 162 εἰκ. 15. Ναοὶ ἀφιερωμένοι στὸ ὄνομα τοῦ Λουκά τοῦ Στειρώτη δὲν ἔχουν ἐντοπισθεῖ πρὸς τὸ παρόν, τουλάχιστον, στὸν πελοποννησιακὸ χῶρο.

73. Ὁ ἅγιος Λέων, ἐπίσκοπος Κατάνης (780), πέρασε ἀπὸ τὸ ἀγιολόγιο τῆς βυζαντινῆς Σικελίας στὸ *Συναξαρίον* τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως (*Synaxarium CP*, 477.14, 479.23, 929.54). Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς συχνὲς ἀπεικονίσεις του σὲ ναοὺς τῆς περιοχῆς, ὑπάρχει καὶ φερώνυμος ναὸς στὸ Μπρί-κι τῆς Μάνης. Ἡ διάδοση τῆς λατρείας του στὴ Μάνη ἀποτελεῖ μία ἀκόμη ἐνδειξὴ τῶν σχέσεων τῆς περιοχῆς μὲ τὴ Σικελία καὶ τὴν Κάτω Ἰταλία, βλ. Δρανδάκης, *Τοιχογραφίες*, 122-132.

ἅγιο Ἰωάννη Πρόδρομο καὶ τὸν ἅγιο Νικόλαο⁷⁴. Παριστάνεται κατενώπιον ὡς νέος μὲ μαῦρα γένεια καὶ μαῦρα μαλλιά, κρατώντας πιθανότατα στὸ ἀριστερὸ χέρι σταυρὸ. Φορεῖ ἐσωτερικὸ χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ μανδύα πορποῦμενο πρὸ τοῦ στήθους. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Ξυγγόπουλου, ἡ ἐπιγραφή μεταγράφηκε *ΡΟ/ΜΑ/Ν/ΟΣ/ κλέπ(της) τ(ὸν) ἀλόγον*. Στὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας ὑπάρχει τοιχογραφία στὴν ὁποία εἰκονίζεται, μᾶζι μὲ ἄλλους ἁγίους σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή, ὁ Ρωμανὸς *ὁ ἐπὶ τὴν Σκλέπαν*⁷⁵. Τέλος, στὸ ναὸ τῆς Παναγίας Χρυσοφίτισσας στὰ Χρῦσαφα εἰκονίζεται σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή, *[ὁ ἅγιος]- Ρωμανὸς [ὁ ἐπὶ τὴν] σκλέπαν*. Πρόκειται γιὰ μετωπική, σθηριμένη μορφή ἁγίου, ποὺ κρατᾷ σταυρὸ καὶ συνδυάσθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ τὸ Δρανδάκη πιθανὸν μὲ ἐγχώριο μάρτυρα⁷⁶. Ἵσως πρόκειται γιὰ τὸ Ρωμανὸ *ἐπὶ τὴν σκλέπαν*. Ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἁγίους τοῦ πελοποννησιακοῦ χώρου μὲ τὸ ὄνομα Ρωμανὸς καὶ τὴν ἐπωνυμία *Σκλέπας* ἢ *ἐπὶ τὴν σκλέπαν* ἢ *κλέπ(της) τ(ὸν) ἀλόγον*, τῶν δύο μόνον ἔχουμε τίς δημοσιευμένες φωτογραφικὲς ἀπεικονίσεις, στὰ Βούρβουρα καὶ στὴ Μονεμβασία, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή φαίνονται συμβατὲς μὲ αὐτὴν στὴ Χρυσοφίτισσα. Ὁ ἅγιος Ρωμανὸς ποὺ εἰκονίζεται στὶς παραπάνω ἐκκλησίες καὶ ἀσκητήρια τοῦ πελοποννησιακοῦ χώρου δὲν μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς ὁμώνυμους ἁγίους, οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται στὰ *Συναξάρια* τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, γεγονὸς ποὺ καθιστᾷ τὴν ταύτισή του, πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον, ἀδύνατη. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι ἐπιχωριάζει ἡ ἀπεικόνισή του ὡς ἁγίου μὲ συναφή ἐπωνυμία, σὲ τρεῖς ναοὺς τῆς Λακωνίας καὶ τῆς Ἀρκαδίας, μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ κάποιον τοπικὸ ἅγιο ἢ ἐγχώριο μάρτυρα μὲ ἄγνωστη σὲ μᾶς δράση⁷⁷.

Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε παραπάνω στὴν περίπτωση τοῦ ὁσίου Νίκωνος, οἱ μετὰ τὸ 13ο αἰῶνα χρόνοι ἔχουν ὡς κύρια χαρακτηριστικὰ τὴν ἀντίδραση τοῦ ὀρθόδοξου κλήρου καὶ ποιμνίου κατὰ τῶν Λατίνων, τὴν ἐμπλοκή τους στὴν ἡσυχαστικὴ ἔριδα καὶ στὰ προβλήματα ποὺ προκαλεῖ ἡ Ἑνωσι, καθὼς καὶ τὴν

74. Ἀ. Ξυγγόπουλος, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἀσκηταρίου παρὰ τὸ χωρίον τοῦ Βούρβουρα, *Πελοποννησιακά* 3-4 (1958-1959), 88-89, πίν. 4.

75. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἀγίου Νικολάου, 40, 42. Δημητροκάλλης, Σπάνιοι ἅγιοι, 402 εἰκ. 2.

76. Ν.Β. Δρανδάκης, Παναγία ἡ Χρυσοφίτισσα (1290), *Πρακτικά τοῦ Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν* (Μολαῖς 5-7 Ἰουνίου 1982), Ἀθήνα 1982-1983, 385-386. Albani, *Die byzantinischen Wandmalereien*, 35, 40, 72.

77. Ἡ ἀπεικόνιση ἐνὸς ἁγίου Ρωμανοῦ στὴ μονὴ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, καθὼς καὶ στὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὸ Πρίντζ τῆς Πουγκοσλαβίας, δὲν φαίνεται νὰ μποροῦν νὰ συσχετισθοῦν μὲ αὐτὲς τῆς Πελοποννήσου, βλ. Δρανδάκης, Παναγία ἡ Χρυσοφίτισσα, 386. Albani, *Die byzantinischen Wandmalereien*, 72 σημ. 322. Βλ. καὶ Δημητροκάλλης, Σπάνιοι ἅγιοι, 395.

προβολή και ανάδειξη παλαιότερων ή νέων αγίων. Η προσπάθεια για την προβολή των τοπικών αγίων αποκτά ενδιαφέρον από άποψη τόσο θρησκευτική όσο και πολιτική και δηλώνει μία τοπική ιδιαιτερότητα, που αντανακλά και άπληξή την τοπική κοινωνία. Ός ιδιαίτερα δύσκολη γιά τη Λακωνία έποχή χαρακτηρίζεται ή περίοδος του πρώτου μισού του 13ου αιώνα, όποτε οί Φράγκοι προσπάθουν νά καταλάβουν την περιοχή, ενώ οί ντόπιοι αγωνίζονται έναντίον τους. Οί λιγοστές δυτικές επιδράσεις στην εικονογραφία παρατηρούνται σέ μνημεία σχεδόν αποκλειστικά χρονολογούμενα στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα, σέ έποχή δηλαδή που οί κάτοικοι της Μάνης, άπαλλαγμένοι από την ξένη κυριαρχία, μπορούσαν νά βλέπουν μέ τρόπο περισσότερο άνεπηρέαστο την τέχνη των Δυτικών και νά έμπνέονται από αυτήν⁷⁸.

Πιστεύουμε, λοιπόν, ότι στους χρόνους αυτούς, αντίστοιχα μέ τη σύνθεση του ύμνογραφικού έργου στή μνήμη του Νίκωνος και στην παράλληλη άπεικόνισή του, προβάλλονται και άναδεικνύονται και όσοι, άγνωστοι ή έλάχιστα γνωστοί περιορισμένης λατρείας στά όρια της λήθης, πιθανόν του 11ου αιώνα, όπως ό Μυζιθιώτης και Σπαρτιάτης Γρηγόριος, ό Δανιήλ από τό Κάστρο Πατρών⁷⁹ και, ακόμη σημαντικότερο, συντίθεται ό *Βίος* των όσίων Θεοδώρου και Συμεών. Είμαι ιδιαίτερος σημαντικό, ότι στην περίοδο αυτή προβάλλονται όσοι που έχουν ως τόπο δράσης τους τη βόρεια Πελοπόννησο, ή όποία βρίσκεται κάτω από φραγκική κατοχή. Οί Θεσσαλονικείς όσοι Συμεών και Θεόδωρος, σύμφωνα μέ μία ανάγνωση του *Βίου* τους⁸⁰, πιθανόν στά πλαίσια της θρησκευτικής πολιτικής του τέλους του 9ου αιώνα, φεύγουν από τό "Άγιον" Όρος, φθάνουν στο όρος των Κελίων και από εκεί έρχονται στην Πελοπόννησο, έκτελώντας πλούσιο σέ δράση ιεραποστολικό έργο, πριν έγκατασταθούν στο Μέγα Σπήλαιο, όπου πεθαίνουν σέ βαθιά γεράματα⁸¹. Οί συναξαριστές άναγράφουν τη μνήμη τους στίς 18 Όκτω-

78. Δρανδάκης, Παρατηρήσεις, 683 κ.έξ. Πά τό συντηρητισμό στον εικονογραφικό διάκοσμο και την προσκόλληση στην εικονογραφική παράδοση, που παρατηρείται στά μνημεία του 13ου αιώνα της Λακωνίας και κυρίως της Μάνης, βλ. Παπαμιαστοράκης, *Ό διάκοσμος*, 317-318.

79. Π.Β. Πάχος, "Άγνωστοι άγιοι της Όρθοδόξου Έκκλησίας, Έπετηρίς Έταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών 6 (1990), 279. Cordula Scholz, *Graecia Sacra. Studien zur Kultur des mittelalterlichen Griechenland im Spiegel hagiographischer Quellen* [Studien und Texte zur Byzantinistik 3], Frankfurt am Main - Berlin - Bern - New York - Paris - Wien 1997, 56-57.

80. Η. Άναγνωστάκης - Έρομόναχος Ίουστίνος, *Οί Θεσσαλονικείς όσοι Συμεών και Θεόδωρος, πρώτοι κατοικήτορες του Άθω και της Πανελλάδος πολιούχου*, Καρυές Άγίου Όρους 1985, 37. Βλ. όμως Η. Άναγνωστάκης, Από την εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης στον *Βίο* των όσίων του Μεγάλου Σπηλαίου: Η ιστορία μιας κατασκευής, στο: Βούλα Κόντη (έκδ.), *Ό μοναχισμός στην Πελοπόννησο από τον 4ο μέχρι τον 15ο αιώνα* [ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 14], Αθήνα 2004, 147-198.

81. Άναγνωστάκης - Ίουστίνος, *Οί Θεσσαλονικείς όσοι*, 50-60.

βρίου. Ὁ *Βίος* τῶν ὁσίων, ἤδη ἀπὸ τὸ 15ο αἰῶνα, ἐμπεριέχεται στὸ Κτιτορικὸ τῆς μονῆς, «τὸ ἀρχέτυπο βιογραφικὸ κτιτορικόν», ἀντίθετα μὲ αὐτὸ πού συμβαίνει συνήθως μὲ τοὺς *Βίους* τῶν ἁγίων, πού ἐμφανίζονται αὐτοτελεῖς⁸². Τὸ πιὸ παλιό, ἔγκυρο καὶ ἀξιόπιστο κείμενο, τὸ ὁποῖο παρουσιάζει τὸν *Βίο* ὡς αὐτόνομο ἔργο, εἶναι ἡ παράφραση τοῦ Ἀργυροῦ Βερναρδῆ, πού ἐκδόθηκε στὴ Βενετία τὸ 1706 καὶ ἀποτελεῖ μετάφραση τοῦ χειρογράφου ἢ τοῦ ἀντιγράφου τοῦ χειρογράφου τῶν μοναχῶν Ὑσαῖα καὶ Σωφρονίου, γραμμένου τὸ 1509⁸³. Τὸ κείμενο πού χρησιμοποιήσαν οἱ δύο μοναχοὶ πρέπει νὰ γράφτηκε μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς μετασκευῆς παλαιότερου ναοῦ καὶ ἱδρύσεως μοναστηριοῦ στὸ Μέγα Σπηλαῖο κατὰ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου Β' καὶ στηρίχθηκε σὲ προγενέστερο *Βίο* ἢ *Συναξαρίου* καὶ αὐτόνομες τοπικὲς παραδόσεις γύρω ἀπὸ τὴν εὕρεση τῆς εἰκόνας⁸⁴. Παρὰ τὴ θρυλούμενη ἱεραποστολική τους δράση σὲ ὁλόκληρη τὴν Πελοπόννησο δὲν σώζεται ἀπεικόνισή τους καὶ ἡ λατρεία τῶν ὁσίων Συμεῶν καὶ Θεοδώρου δὲν πρέπει νὰ ἦταν διαδεδομένη κατὰ τὰ βυζαντινὰ χρόνα πέρα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, ὅπου διατηροῦνται νεότερα προσκυνητάρια, ναοὶ καὶ ἀγινύμια⁸⁵.

Ὁ ὅσιος Λεόντιος ἀποτελεῖ τὸν τελευταῖο, χρονολογικά, γνωστὸ ἅγιο τῆς Πελοποννήσου γιὰ τὴν ἐξεταζόμενη περίοδο. Ὁ θάνατός του πρέπει νὰ ἐπῆλθε στὶς δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ 15ου αἰῶνα καὶ ἡ μνήμη του τιμᾶται στὶς 11 Δεκεμβρίου. Ὁ Λεόντιος καταγόταν ἀπὸ τὴ Μονεμβασιά καὶ ὁ πατέρας του ἦταν διοικητὴς τῆς Πελοποννήσου. Μετὰ τίς σπουδές του στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν ἐπάνοδό του στὸν τόπο γέννησής του, ὅπου νυμφεῦθηκε καὶ ἔκανε τρία παιδιά, ὁ Λέων μετονομάστηκε σὲ Λεόντιο καὶ μετέβη στὸ Ἅγιον Ὄρος, πρὶν ἐπανελθεῖ στὴν Πελοπόννησο, ὅπου μόνασσε σὲ ἀσκητήριο τοῦ ὄρους τοῦ Κλωκοῦ, κοντὰ στὸ Αἶγιο, μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του⁸⁶. Παρὰ τὴ φήμη γύρω ἀπὸ τὴν ὁσιότητά του

82. Ὁ.π., 17.

83. Ὁ.π., 23-24.

84. Ὁ.π., 29. Πά τὸν *Βίο* τῶν ὁσίων καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, βλ. εἰδικά, Αναγνωστάκης, *Απὸ τὴν εἰκόνα*, 179-195.

85. Σχετικὰ μὲ τὴ ζωσα παραδοση γύρω ἀπὸ τοὺς ὁσίους Συμεῶν καὶ Θεόδωρο στὴν περιοχὴ τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, βλ. Λαμπροπούλου, *Ἀσκητισμός*, 53-54.

86. Πά τὴ ζωὴ τοῦ ὁσίου Λεοντίου καὶ τὸ ἀσκητήριό του, τὸ Παληομοναστήριον, στὸν Κλωκὸ Αἰγιαλείας, μαζί μὲ τὴ σχετικὴ γιὰ τὸ θέμα βιβλιογραφία, βλ. Ἄννα Λαμπροπούλου – Ἀφέντρα Μουτζάλη, Ὁ μεσοβυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου Αἰγιαλείας. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Μονῆς Ταξιαρχῶν, *Σύμμεκτα* 11 (1997), 326-328. Σχετικὰ μὲ τίς τοιχογραφίες τοῦ Παληομοναστηρίου τῆς Μονῆς Ταξιαρχῶν, βλ. Αντὶτα Κοιμιοῦση – Αφέντρα Γ. Μουτζάλη, Παλαιὰ Μονὴ Ταξιαρχῶν Αἰγιαλείας, *στό: Εἰκοστὸ πρῶτο συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης. Περιλήψεις ἀνακωνιώσεων*, Ἀθήνα 2001, 52-53.

καὶ τὴν τιμὴν ποὺ τοῦ ἀπέδιδε ὁ λαός, καθὼς καὶ οἱ δεσπότες τῆς Πελοποννήσου Θωμᾶς καὶ Δημήτριος Παλαιολόγοι, ἡ μεταθανάτια διάδοση τῆς λατρείας του δὲν φαίνεται νὰ ξεπέρασε τὰ τοπικὰ πλαίσια τῆς περιοχῆς τῆς Ἀχαΐας καὶ ἰδιαίτερα τῆς Αἰγιαλείας, ὅπου ὑπῆρχε τὸ ἀσκητήριό του.

Τὰ σχετικὰ μὲ τὸ βίο καὶ τὴ δράση του περιέχονται στὸ *Συναξάριό* του ποὺ ἐκδόθηκε στὸ Νέο Λεμωνάριο (Ἀθῆναι 1873) καὶ στὸ *Ἐγκώμιον* τοῦ Μαρκιανοῦ κώδικα 186. Τὸ δημοσιευόμενον στὸ Νέο Λεμωνάριο κείμενο τοῦ *Συναξαρίου* ἀποτελεῖ μετάφραση τοῦ ἱερομόναχου Νικηφόρου Χίου ἀπὸ τὸν πρωτότυπο *Βίο* ποὺ παραμένει ἀνέκδοτος σὲ ἄγνωστο κώδικα. Ὡς συγγραφέας τοῦ *Ἐγκωμίου* θεωρεῖται ἀπὸ τὸ Σπ. Λάμπρο ὁ Γεώργιος Σχολάριος, μαθητὴς τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος⁸⁷, ἀποψὴ ποὺ ἀντικρούεται ἀπὸ τὸ Λ. Πολίτη, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι τὸ κείμενο τοῦ *Ἐγκωμίου* βασίσθηκε στὸν πρωτότυπο συναξαριακὸ *Βίο*, ὁ ὁποῖος συντάχθηκε μετὰ τὸ 1450 ἀπὸ ἄγνωστο συγγραφέα⁸⁸.

Προβληματικὴ ὡς πρὸς τὴ διάδοση τῆς μνήμης του παραμένει ἡ περίπτωση τοῦ ἀσκητῆ ὁσίου Θεοδοσίου τοῦ Νέου, ποὺ φέρεται νὰ ἔχει ζήσει στὴν Ἀργολίδα στὰ τέλη τοῦ 9ου – ἀρχῆς τοῦ 10ου αἰώνα. Ἡ μνήμη του τιμᾶται στὶς 7 Αὐγούστου, ἡμέρα θανάτου του. Ἡ δράση καὶ τὰ θαύματά του εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὸν *Βίο*⁸⁹ καὶ τὰ ὕμνογραφικὰ κείμενα ποὺ συνέθεσε ὁ πρωτοπαπὰς Ναυπλίου Νικόλαος Μαλαξὸς τὸ 16ο αἰώνα, ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία πιθανότατα ὁ ὅσιος βγῆκε ἀπὸ τὴν ἀφάνεια καὶ ἀναθερμάνθηκε ἡ λατρεία του⁹⁰. Κοντὰ στὸ χωριὸ Παναγί-

87. Πὰ τὸν *Βίο* τοῦ ὁσίου Λεοντίου (BHG N. Auct. 2233) καὶ τὰ σχετικὰ μὲ αὐτὸν κείμενα, βλ. Σπ. Λάμπρος, Γεωργίου Σχολαρίου, *Ἐγκώμιον τοῦ ὁσίου Λεοντίου τοῦ ἐν Ἀχαΐᾳ [Ῥοσίου Λέοντος τοῦ ἐκ Μονεμβασίας]*, ΛΣ 7 (1983), 61-69. Ἰ. Βογιατζίδης, Προσθῆκα εἰς τὰ περὶ ὁσίου Λεοντίου τοῦ Μονεμβασίτου, ΛΣ 7 (1983), 70-74. Ὁ ἴδιος, Ὁ ὅσιος Λεόντιος ὁ Μονεμβασιώτης, ΛΣ 7 (1983), 75-83.

88. Λ. Πολίτης, Ἡ Μονὴ Ταξιαρχῶν Αἰγίου, *Ἑλληνικά* 11 (1939), 72.

89. Ὁ *Βίος* του σώζεται μόνον σὲ νεότερη διασκευή καὶ μᾶς πληροφορεῖ γὰ τὴν ἔλευσίν του στὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν ἀσκήσιν του στὰ ὄρια τῆς ἐπαρχίας τοῦ Ἀργους, βλ. Νικόδημος Ἀγορείτης, *Νέον Ἐκλόγιον*, Βενετία 1803 (φωτοτ. ἀνατ. Ἀθήνα 1974), 183-192. Κ.Χρ. Δουνάκης, *Μέγας Συναξαριστής. Μὴν Αὐγουστος*, ἸΒ', Ἀθήνα 1966², 68-76. Πὰ τὴν ἀσκήσιν τοῦ Θεοδοσίου, βλ. Λαμπροπούλου, *Ἀσκητισμός*, 34.

90. Μὲ τὴν ἀναθέρανση τῆς λατρείας τοῦ ὁσίου Θεοδοσίου τοῦ Νέου τὸ 16ο αἰὼνα συνδέεται, πιθανότατα, μία εἰκόνα τοῦ ὁσίου μὲ σηνῆς τοῦ βίου του, ποὺ φυλάσσεται στὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο τῆς Μόσχας. Ἡ εἰκόνα ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ δεύτερο μισό τοῦ 16ου αἰώνα (ὄχι μετὰ τὸ 1572) καὶ θεωρεῖται πιθανὸ ἔργο τοῦ ζωγράφου Μάρκου Μπαθᾶ· μάλιστα, ἀναφέρεται ὡς «ἐκλυσιτικὴ ὑπόθεσις» ἡ περίπτωσις τὴν εἰκόνα νὰ παρήγγειλε ὁ ἴδιος ὁ Νικόλαος Μαλαξὸς, βλ. Π.Α. Βοκοτόπουλος, Δύο πιθανὰ ἔργα τοῦ Μάρκου Μπαθᾶ, στὸ: Ευγενία Δρακοπούλου (ἐκδ.), *Ζητήματα Μεταβυζαντινῆς Ζωγραφικῆς στὴ μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη*, Ἀθήνα 2002, 40-42, 43. Πρβλ. Ὁ ἴδιος, A propos de l'icône de saint Théodose du Musée Historique de Moscou, *Zograf* 26 (1997), 127-132.

της Μιδέας, στη θέση όπου πιστεύεται ότι μόνασε και ἴδρυσε τὸ ναῦδριο τοῦ Τιμί-
ου Προδρόμου, σώζεται δισπύστατος σήμερα ναός, ὅχι μεταγενέστερος τοῦ 12ου
αἰώνα, πού πιστεύεται ότι ἀποτελέσε τὸ καθολικὸ μονὴς ἀφιερωμένης στὸν ὁσιο⁹¹.

Ἡ παράδοση γύρω ἀπὸ τὴ μυροβλυσία στὸν τάφο τῶν νέων ἁγίων ἀποτε-
λοῦσε ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια μέσα διάδοσης καὶ διατήρησης τῆς μνήμης τους. Μεταξὺ
τῶν νέων ἁγίων τῆς Πελοποννήσου ἀνάβλυση τοῦ θαυματουργοῦ μύρου ἀναφέ-
ρεται μόνο στοὺς *Βίους* τοῦ ἁγίου Πέτρου Ἀργούς καὶ τοῦ ὁσίου Νίκωνος. Συγκε-
κριμένα, στὸν *Βίῳ* τοῦ ὁσίου Νίκωνος μαρτυρεῖται ὅτι ἀμέσως μετὰ τὸ θάνατο καὶ
τὴν ταφή του ἀνέβλυσε ἀπὸ τὸν τάφο του θαυματουργὸ μύρο⁹², μὲ τὸ ὁποῖο παρα-
ματοποιήθηκαν θαύματα σὲ τέσσερις τουλάχιστον περιπτώσεις, γεγονότος πού
αἰτιολογεῖ καὶ τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ ὡς *μυροβλύτου* στὸν παλαιότερο ἀπὸ τοὺς
κώδικες πού περιέχουν τὸν *Βίῳ* του⁹³. Εἶναι σημαντικό ὅτι ἡ χρησιμοποίηση τοῦ
μύρου ὡς μέσου θαυματουργίας μαρτυρεῖται στὸ δεύτερο τμήμα τοῦ *Βίου*, σύμ-
φωνα μὲ τὸν ἐκδόστη, ἐκεῖνο δηλαδή πού συντάχθηκε στὶς ἀρχές τοῦ 11ου αἰώνα,
ἀμέσως μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ὁσίου καὶ συμπίπτει χρονικὰ μὲ τὴν ἐποχὴ τῆς μεγά-
λης διάδοσης τῆς φήμης καὶ τῆς λατρείας του στὴν Πελοπόννησο, ἐνῶ δὲν ἀναφέ-
ρεται καθόλου στὸ τρίτο τμήμα τοῦ *Βίου*, πού συντάχθηκε περὶ τὸ 1149, σὲ περιο-
δο δηλαδή πού συμπίπτει γενικὰ μὲ τὴ μείωση τῆς ἔντασης τῆς λατρείας τοῦ ὁσίου
σὲ σχέση μὲ τὸ παρελθόν⁹⁴.

Ἡ ἀνάβλυση θαυματουργοῦ μύρου ἀπὸ τὸν τάφο μαρτυρεῖται καὶ στὸν *Βίῳ*
τοῦ Πέτρου Ἀργούς, χωρὶς ὅμως νὰ γίνεται λεπτομερὴς ἀναφορὰ στὸν τρόπο

91. E. Stikas, Une rare application de trompes dans une église byzantine en Argolide (Grèce), *Studi Bizantini e Neoellenici* 8 (1953), 260-264 (= *Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, II) (φωτοτ. ἀνατ. Nendeln/Liechtenstein 1978). Στὸ μοναστηριακὸ συγκρότημα, ἐκτός ἀπὸ τὸ καθολικὸ, πού εἶναι ἀφιερωμένο σήμερα στὴ μνήμη τοῦ ὁσίου, σώζεται καὶ τὸ παρεκκλήσι τοῦ Τιμί-
ου Προδρόμου, πού πιστεύεται ὅτι εἶχε κτιστεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Θεοδόσιο καὶ ἀποτελέσε τὸν πυρήνα
τῆς μονῆς, βλ. Γ. Χώρας, *Ἡ ἱερὰ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Θεοδοσίου τοῦ Νέου Ἀργολίδος*, Ἀθήνα 1994, 47-
54. Μία ἀπεικόνισή του, πού χρονολογεῖται στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο, σώζεται στὸ καθολικὸ τῆς
μονῆς· βλ. Χώρας, ὁ.π., 49, 50.

92. *Βίος* ὁσίου Νίκωνος, §35, 98-104 (Λαμφίδης): ἐν ἧ καὶ ποταμηδὸν εὐθέως τὸ μύρον ἐκ τοῦ
θείου σκήνους ἀνέβλυσε, κενούμενον οὐδαμῶς, καινὸν δὲ τὸ εἶδος καὶ τὴν ἐνέργειαν ἄφραστον. Ἦν
γὰρ τότε ὁρᾶν χωλοὺς ἀλλομένους τῷ τούτου χρίσмати, τυφλοὺς εὐθέως τὴν ὀπτικήν ἀπολαμβάνοντας
δύναμιν, μεμηνότας ἔμφρονας γίνεσθαι, λαύρους πυρετοὺς καὶ φθόας καὶ ὑδέρους καὶ μυρία ἕτερα
εἶδη νοσημάτων μόνῃ τῷ τοῦ θείου μύρου χρίσмати δραπετεύοντα ἐξ ἀνθρώπων.

93. *Βίος* ὁσίου Νίκωνος, τίτλος, 14 (Λαμφίδης): *Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερικὴ θαυμάτων δόγησις*
τοῦ ἁγίου καὶ θαυματουργοῦ Νίκωνος *μυροβλύτου τοῦ Μετανοεῖτε*.

94. Λαμφίδης, *Ὁ ἐκ Πόντου ὁσιος Νίκων*, 367, 374, 442.

τέλεσης τῶν θαυμάτων αὐτῶν⁹⁵. Θαυματουργικά ἀποτελέσματα εἶχε καὶ ἡ προσέγγιση τῶν πιστῶν στὸν τάφο τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου ἐπισκόπου Μεθώνης, ἀπὸ ὅπου πιθανὸν ἀνέβλυζε μύρο⁹⁶. Ἀντίθετα, στίς περιπτώσεις τοῦ ἁγίου Θεοδώρου Κυθήρων, τῶν ὁσίων Συμεῶν καὶ Θεοδώρου, τοῦ ἁγίου Λέοντος, τοῦ ὁσίου Λεοντίου Αἰγιαλείας κ.λπ., τὸ λείψανο ἀποτελεῖ τὴν αἰτία τῶν θαυματουργῶν ἰάσεων⁹⁷. Εἰδικὰ στὴν περίπτωση τοῦ ἁγίου Θεοδώρου Κυθήρων, τὸ λείψανο ἔχει μοναδικές, κατὰ τὸ βιογράφο, ιδιότητες.

Με βάση τὰ παραπάνω καὶ πρὶν προχωρήσουμε σὲ ὁρισμένες διαπιστώσεις σχετικὰ μὲ τὴ διάδοση τῆς λατρείας τῶν ἁγίων ἢ τὴν ἀποδυνάμωσή της, ποὺ ὀδηγεῖ ἀναγκαστικά στὴ συρρίκνωση τῆς λατρείας καὶ τελικὰ στὴ λήθη, ὀφείλουμε νὰ κάνουμε ὁρισμένες ἐπισημάνσεις καθοριστικές τῶν ὁρίων καὶ τῆς δυναμικῆς τῶν προσεγγίσεων αὐτῶν. Ἡ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὴ μνήμη καὶ τὴ λήθη, καθὼς καὶ ὁ προσδιορισμὸς τῶν ὁρίων τους προϋποθέτουν, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, τὴν ἐφαρμογὴ μεθοδολογίας αὐστηρὰ συγκριτικῆς, προκειμένου νὰ συναχθοῦν συμπεράσματα ὀρθολογικά καὶ νὰ ἀποφευχθοῦν τὰ ἀδιέξοδα.

Ἡ συχνότητα τῆς ἀπεικόνισης τῶν ἁγίων θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελεῖ ἀσφαλὴ ἔνδειξη τῆς διάδοσης τῆς λατρείας καὶ τῆς παρουσίας τους στὴ συλλογικὴ μνήμη, χωρὶς νὰ ὑποτιμᾶται τὸ γεγονὸς ὅτι ἐλάχιστες εἶναι οἱ σωζόμενες ἀπεικονίσεις περιώνυμων ἁγίων καὶ ἰδρυτῶν μονῶν, τόσο στὸν ἑλληνικὸ ὅσο καὶ τὸν εὐρύτερο μεσογειακὸ χῶρο. Ἐλάχιστες εἶναι, γιὰ παράδειγμα, οἱ σωζόμενες ἀπεικονίσεις τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτη μετὰ τὸ 13ο αἰῶνα⁹⁸, ἀντίθετα μὲ ὅτι συμβαίνει μὲ τίς εἰκόνες τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτη, ἰδρυτῆ τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Ἐπίσης, θὰ

95. Βίος ἁγίου Πέτρου Ἄργους, 252: *ὁ καὶ διαδήλους εὐθὺς ἐδείκνυ τὰς ἐνεργείας, μύρα προχέον ὡς ἐκ πηγῆς καὶ δαίμονας ἀτελαῖνον καὶ νόσους παντοίας ἰώμενον καὶ ὑποφαῖνον τὴν ἐκείθεν ἐκδεχόμενῃν ἀιδίτητα.*

96. Βίος ἁγίου Πέτρου Ἄργους, 64: *Ἡμῖν δὲ τὸν τάφον μετὰ τοῦ τρισολβίου καταλέλοιπε σώματος, πηγὰς ἱαμάτων τοῖς πίστει προσιοῦσιν ἅπασιν ἀναβλύζοντα.*

97. Ὅταν ὁ μητροπολίτης Πατρῶν ἐπιχείρησε νὰ κάνει ἀνακομὴ τοῦ λειψάνου τοῦ ὁσίου Λεοντίου στὴν πόλη τῶν Πατρῶν, ἔγινε σεισμὸς στὴν περιοχὴ τοῦ ἀσκητηρίου μὲ ἀποτέλεσμα τὸ λείψανο τοῦ ὁσίου νὰ παραμείνει ἐκεῖ, βλ. Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκράκη, Μία ἀγνωστὴ χειρόγραφη ἱστορία τῆς Μονῆς Ταξιαρχῶν Αἰγιαλείας [*Τὰ κατὰ τὸν Ὅσιον Λέοντιον Μονεμβασίας*], ΛΣ 7 (1983), 89, 93. Στὴν περίπτωση τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου Πέτρου Ἄργους, ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ ὁποίου ἀνέβλυζε μύρο, ἐπιχειρήθηκε ἀποτυχημένη διεκδίκηση ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ Ναυπλίου. Ἡ μεταφορὰ τοῦ λειψάνου στὸ Ναύπλιο θὰ πραγματοποιηθεῖ, τελικὰ, πολὺ ἀργότερα στίς ἀρχές τοῦ 15ου αἰῶνα, βλ. παραπάνω σημ. 55.

98. Τὴν πληροφορία γιὰ τὴ σπανιότητα τῆς ἀπεικόνισης τοῦ ὁσίου Λουκᾶ ὀφείλουμε στὸν κ. Τίτο Παπαμαστοράκη.

ήταν ενδιαφέρον να έρμηνευθεί ή άπουσία άπεικόνισης του όσιου Νίκωνος από έναν κύριο χώρο δράσης του, την Κρήτη⁹⁹. Τέλος, σπανιότατη παραμένει, όπως έδειξε πρόσφατη έρευνα, ή άπεικόνιση του γνωστού στυλίτη όσιου Λαζάρου, ό όποιος ίδρυσε τη μονή του Γαλησίου κοντά στην Έφεσο κατά τον 11ο αιώνα¹⁰⁰.

Τό φαινόμενο αυτό μπορεί ίσως να έρμηνευθεί ποικιλοτρόπως και να συσχετισθεί με την πολιτική συγκυρία, τη δυναμική, οικονομική ή άλλη μιάς περιοχής και τις έκκλησιαστικές σκοπιμότητες κάθε έποχής, ή να άποδοθεί, πολύ απλά, στην πολυπλοκότητα του κάθε χώρου και στον ιδιόμορφο τρόπο έρευνας και μελέτης του. Στην Πελοπόννησο, λόγω χάρη, ό κύριος όγκος των τοιχογραφημένων μνημείων που σώζονται καλύπτει τά όρια του σημερινού νομού Λακωνίας και χρονολογείται από τις άρχές του 13ου αιώνα και μετά. Έπνευμιζεται, ότι οι τοιχογραφημένοι ναοί του 13ου αιώνα που έχουν έπισημανθεί μόνο στην περιοχή της Μάνης ξεπερνούν τους πενήντα¹⁰¹. Η άπουσία αντίστοιχου άριθμού μνημείων της μεσοβυζαντινης περιόδου τόσο στη Λακωνία όσο και στην ύπόλοιπη Πελοπόννησο, μäs στερεί τη δυνατότητα συγκριτικών διαπιστώσεων, προκειμένου να ίχνηλατηθούν, ως ένα βαθμό, τά όρια της μνήμης και της λήθης. Έπίσης, πολλά από τά άστικά κέντρα της Πελοποννήσου, τά όποια συνδέονται άμεσα με τη δράση των περισσότερων άγιων της βυζαντινης περιόδου, όπως τό Άργος, ή Μεθώνη, ή Λακεδαίμονια, ή Πάτρα κ.λπ., δέν διασώζουν παρά έλάχιστα τοιχογραφημένα μνημειακά κατάλοιπα. Τέλος, ό άριθμός των άταύτιστων άγιων στα τοιχογραφημένα μνημεία της Πελοποννήσου, για διάφορους λόγους, είναι άρκετά ύψηλός.

Έχοντας κατά νου τις έπισημάνσεις αυτές, καταλήγουμε στις ακόλουθες διαπιστώσεις:

1. Τό ενδιαφέρον για την καταγραφή της δράσης των άγιων της Πελοποννήσου εκδηλώνεται κατά κανόνα και εύλόγως στην ίδια την Πελοπόννησο. Οι *Βίοι* των άγιων Θεοκλήτου Λακεδαίμονος, Άθανασίου Μεθώνης, Θεοδώρου Κυ-

99. Η άπουσία της άπεικόνισης του όσιου Νίκωνος στην Κρήτη έπισημάνθηκε πριν από πολλά χρόνια από τον καθηγητή Ν. Δρανδάκη, *Εικονογραφία*, 311-312. Άκόμη και σήμερα δέν γνωρίζουμε να έχει έντοπιωθεί άπεικόνισή του στο νησί.

100. Α. Semoglou, *Le portrait de saint Lazare le Galésiate aux Saints-Apôtres de Thessalonique: un nouveau témoignage sur la datation des peintures murales de l'église, Βυζαντινά* 21 (2000) (= *Αφιέρωμα στη μνήμη του καθηγητή Ιωάννη Ε. Καραγιαννόπουλου*), 617-628 και κυρίως 619 σημ. 13. Για τό ρόλο της μονής του Γαλησίου στη δημιουργία του κινήματος των Άρσενιατών και τη σχετική με τό θέμα βιβλιογραφία, βλ. Άννα Λαμπροπούλου, *Βίος του όσιου Λαζάρου*, διδακτορική διατριβή, Άθήνα 1986, 26-29, 105-109. Γουναρίδης, *Τό κίνημα των Άρσενιατών*, 72-73. Semoglou, *Le portrait de Saint Lazare*, 620-622.

101. Δρανδάκης, *Παράτηρήσεις*, 683.

θήρων, Νίκωνος «Μετανοεῖτε» καὶ Λέοντος Μεθώνης συντάσσονται εἴτε ἀπὸ Πελοποννησίους εἴτε ἀπὸ ἄτομα ποὺ ἔχουν ἄμεση σχέση μετὰ τὴν Πελοπόννησο. Οἱ βιογραφίες τους, ἐκτενεῖς ἢ σύντομες, ὅπως καὶ τὰ λειτουργικὰ κείμενα πρὸς τιμὴν τους, διασώθηκαν σὲ κώδικες, ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους γράφτηκαν πιθανότατα στὴν Πελοπόννησο, προκειμένου νὰ καλυφθοῦν οἱ λατρευτικὲς ἀνάγκες τῆς τοπικῆς κοινωνίας.

2. Ἡ διάδοση τῆς λατρείας τῶν περισσότερων ἁγίων τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου τῆς Πελοποννήσου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ὅσο Νίκωνα καὶ τὸ Θεόδωρο Κυθήρων, περιορίζεται σημαντικὰ κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴν περίοδο. Ἡ διάδοση τῆς μνήμης τῶν ἐπισκόπων τῆς Πελοποννήσου ποὺ ἁγιοποιήθηκαν, τοῦ Θεοκλήτου Λακεδαίμονος, τοῦ Ἀθανασίου Μεθώνης καὶ τοῦ Πέτρου Ἀργους φαίνεται σχετικὰ περιορισμένη, ἂν κρίνει κανεὶς καὶ ἀπὸ τὴ σπανιότητα τῶν ἀπεικονίσεών τους στὸ χῶρο δράσης τους. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἐνδεχομένως συνδέεται μὲ τὸ μικρὸ βαθμὸ προβολῆς ἢ ἀποδοχῆς τους στὴν τοπικὴ κοινωνία, παρὰ τὴ θαυματουργικὴ τους δράση, τὴν ἐπικοινωνιακὴ σχέση τους μὲ τὸ ποίμνιό τους καὶ τὴ βιογράφησή τους ἀπὸ ἀνώτερους ἐκκλησιαστικοὺς ἀξιωματούχους. Πάντως, ἡ διατήρησις τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου Λέοντος καὶ τῆς κάρας τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου σὲ ναοὺς τῆς Μεθώνης, ὅπως ἐπίσης ἡ διατήρησις τοῦ λειψάνου τοῦ Πέτρου Ἀργους ἀρχικὰ στὴν πόλιν τοῦ Ἀργους καὶ μετὰ στὸ Ναύπλιο, συνέβαλαν στὴ διάδοση τῆς μνήμης τους, τοὐλάχιστον στὰ ὄρια τῆς δικαιοδοσίας τῶν ἐπισκοπῶν τους. Μάλιστα, ἡ ἀποτυχημένη διεκδίκησις τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου Πέτρου ἀπὸ τοὺς Ναυπλιεῖς, ἥδη ἀπὸ τὸ 10ο αἰῶνα, καθὼς καὶ ἡ μεταφορὰ του στὸ Ναύπλιο στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου (1421), καθιστὰ φανερὴ τὴ διάρκεια τῆς μνήμης τοῦ ἁγίου καὶ τῆς θαυματουργοῦ δυνάμεως τοῦ λειψάνου του. Παρὰ ταῦτα, ἡ ἀπεικόνισίς του εἶναι σπανιότατη, γεγονός ποὺ ἐνδεχομένως συνδέεται μὲ τὸν περιορισμὸ τῆς λαϊκῆς λατρείας του στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνα μόνον στὴν ἀνατολικὴ ἄκτὴ τῆς Πελοποννήσου.

3. Ἡ διάδοση, προβολή, συντήρησις ἢ μείωσις στὴ διάδοση τῆς λατρείας τῶν ἁγίων τῆς Πελοποννήσου ἀποτελεῖ σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ὑπόθεσις τῶν πόλεων, συνδεόμενη μὲ τὶς πολιτικὲς καὶ ἱστορικὲς συγκυρίες, καθὼς καὶ μὲ τὶς ἐκάστοτε διεκδικήσεις μητροπόλεων καὶ ἐπισκοπῶν. Οἱ περισσότεροι ἅγιοι τῆς Πελοποννήσου δραστηριοποιοῦνται κυρίως στὶς πόλεις, ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ἀρχόντες τῶν ὁποίων θὰ ἐξαρτηθεῖ ἀργότερα ἡ προώθησις ἢ μὴ τῆς μνήμης τους καὶ τῆς διάδοσής τῆς λατρείας τους (Λέων καὶ Ἀθανάσιος Μεθώνης, Πέτρος Ἀργους, Θεόκλητος Λακεδαιμονίας). Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς συμβαίνει μὲ τὴν ἀνάδειξιν καὶ τὴν προβολὴν τῆς λατρείας τῶν λειψάνων ποὺ ἀποτελοῦν πάλιν μέσον προβολῆς τῶν ἐπισκοπικῶν ἐδρῶν (Ἀργους, Ναυπλίου, Μεθώνης κ.λπ.). Ἐπίσης, οἱ ἅγιοι τῆς Πελοποννήσου, συχνὰ ἐπίσκοποι ἢ ἡγούμενοι μονῶν, ἔχουν ἄμεση σχέση μετὰ τὴν

Κωνσταντινούπολη, παρεμβαίνουν ενεργά στη διαμόρφωση των εξελίξεων, επιδιώκουν επαφές με άτομα εξουσίας του άμεσου ή ευρύτερου περιβάλλοντός τους, διεκδικώντας παράλληλα τη μνήμη έσαεί. Χαρακτηριστική, ίσως, εξαίρεση στον κανόνα συνιστά η περίπτωση του Θεοδώρου Κυθήρων, ο οποίος, μολοντί συνδέεται με την πόλη της Μονεμβασίας και κατάγεται από πλούσια οικογένεια της Κορώνης, ένταφιάζεται στα Κύθηρα, τόπο μετανοίας του, και απολαμβάνει εκτο-τε γνήσιας λαϊκής λατρείας, ή έμβέλεια της οποίας δεν φαίνεται ωστόσο να ξεπερνά τα όρια της Μέσα Μάνης και των Κυθήρων. Μάλιστα, σέ δύσκολες για τὸ νησί περιόδους, ὁ ἅγιος ἀναδεικνύεται σέ γιατρό και προστάτη του.

4. Ὁ ὁσιος Νίκων εἶναι ὁ ἅγιος μετὴ μεγαλύτερη έμβέλεια, ἥδη ἀρκετὸ χρόνο πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του. Ὁ εἰκονογραφικός του τύπος καθιερώθηκε ἐπίσης ἀπὸ πολὺ νωρίς. Ἡ διάδοση τῆς λατρείας του δείχνει σταθερὴ μετὰ τὸ θάνατό του και καθόλη τὴ διάρκεια τοῦ 11ου αἰώνα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ σύνθεση τῶν δύο κύριων τμημάτων τῆς βιογραφίας του, ἀπὸ τὴν τέλεση πάνδημης ἐτήσιας πανήγυρης τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου του, ἀπὸ τὴ λαμπρὴ ἀπεικόνισή του σέ ψηφιδωτὸ τοῦ μοναστηριακοῦ ναοῦ τοῦ ὁσίου Λουκά κ.λπ. Ἀλλωστε, ἡ διάδοση τῆς λατρείας τοῦ Νίκωνος σέ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 11ου αἰώνα και ἡ προβολή του ὡς ἁγίου πανελλαδικῆς ἐμβέλειας μετὴ σημαντικὸτατη τοπικὴ δράση στὴ Λακεδαίμονία, θὰ συμβάλλει ἀναμφισβήτητα στὴν προαγωγή τῆς τελευταίας σέ ἰσοτιμὴ πρὸς τίς δύο ἄλλες μητροπολιτικὲς ἑδρες τῆς Πελοποννήσου, Κόρινθο και Πάτρα, στὰ τέλη τοῦ 11ου αἰώνα (1082). Πάντως, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰώνα, ὁπότε συντάσσεται τὸ τρίτο τμῆμα τῆς βιογραφίας του και μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 13ου, παρατηρεῖται διακύμανση στὴ διάδοση τῆς λατρείας του. Ἀπὸ τὸ 13ο αἰώνα και μετὰ, ὁ ὁσιος εἶναι ὁ συχνότερα ἀπεικονιζόμενος ἅγιος τοῦ πελοποννησιακοῦ χώρου, κυρίως στὴν περιοχή τῆς Λακωνίας, ὅπου ἔζησε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς του και πολὺ λιγότερο στὴ Μεσσηνία και στὴν Ἀρκαδία. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀπεικόνισή του τόσο στὰ συντηρητικότερα μνημεῖα τῆς Μέσα Μάνης ὅσο και στὰ ἀξιολογότερα μνημεῖα τοῦ Μυστρά, ἐνῶ ἀπουσιάζει ἀπὸ μνημεῖα τοῦ κορινθιακοῦ, ἀχαϊκοῦ και ἡλειακοῦ χώρου.

5. Ὁ ἅγιος Θεόδωρος Κυθήρων, ἀπομονωμένος ἀσκητής, παρουσιάζει σέ τοπικὸ ἐπίπεδο πού ἐξακτινώνεται μέχρι τὴ Μέσα Μάνη, σημαντικὴ διάδοση τῆς λατρείας του κυρίως ἀπὸ τὸ 13ο αἰώνα και μετὰ. Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ γεγονός ὅτι κατὰ τὸ 13ο και 14ο αἰώνα ὁ ἅγιος τῶν Κυθήρων εἰκονίζεται κοντὰ σέ μοναστικούς και ἱερατικούς ἁγίους, ὅπως ὁ Νίκων και ὁ Παντελεήμονας, ἐνῶ στὰ τέλη τοῦ 14ου και τίς ἀρχές τοῦ 15ου αἰώνα εἰκονίζεται κοντὰ στοὺς στρατιωτικούς ἁγίους Δημήτριο και Νέστορα. Δὲν εἶναι ἴσως τυχαῖο τὸ γεγονός, ὅτι στὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια θὰ ἀπεικονισθεῖ ὡς προστάτης τοῦ κάστρου τῶν Κυθήρων. Φαίνεται, δηλαδή, ὅτι ὁ ἅγιος αὐτὸς ἀποκτὰ γιὰ τὴν τοπικὴ κοινωνία τῶν Κυθήρων ἰδιαίτερη ὑπόσταση ὡς ἱερατικὸς ἅγιος και προστάτης τοῦ νησιοῦ κατὰ τὴν ὕστε-

ροβυζαντινή περίοδο, στοιχείο ιδιαίτερα ενδιαφέρον για τη λαϊκή λατρεία. Ἐπίσης, στήν ἀντίληψη τῶν πιστῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Πέτρου Γαρδενίτσας στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰῶνα, ὁ ὁσῖος Νίκων καί ὁ ἅγιος Θεόδωρος Κυθήρων εἶναι ἰσότη-μοι, ἂν κρίνει κανεῖς ἀπό τήν ἀπεικόνισή τους στά στηθάρια τοῦ ναοῦ. Σέ ἀντίθε-ση μέ τοὺς ἁγίους Πέτρο καί Ἀθανάσιο, πού εἶχαν διατελέσει ἐπίσκοποι στό Ἄργος καί στή Μεθώνη καί ἡ διάδοση τῆς λατρείας τους εἶχε προωθηθεῖ ἀπό τίς ἐπίσημες ἐκκλησιαστικές ἀρχές¹⁰², ἡ λατρεία τοῦ Θεοδώρου Κυθήρων, μολονότι τοπικῆς ἐμβέλειας, γνώρισε σημαντική διάδοση, ὅπως προκύπτει ἀπό τίς ἀπεικο-νίσεις του τόσο σέ μνημεῖα τῆς Μέσα Μάνης ὅσο καί τῶν Κυθήρων. Παρά τὸ γεγονός ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ ἅγιοι, Νίκων καί Θεόδωρος, διαγράφουν τελείως διαφο-ρετικὴ πορεία μέσα στὸν πελοποννησιακὸ χῶρο καί ἔχουν σαφῶς διακριτὰ χαρα-κτηριστικά, χαίρουν κατὰ τὴν ἴδια ἀκριβῶς περίοδο, ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰῶνα μέχρι τὰ τέλη τῆς ὑστεροβυζαντινῆς ἐποχῆς, ἀνάλογης τοπικῆς ἀναγνώρισης, τόσο στὴ Λακωνία ὅσο καί στὰ Κύθηρα, τηρουμένων πάντοτε τῶν ἀναλογιῶν.

6. Οἱ ἰταλιῶτες ἅγιοι Ἡλίας ὁ Νέος ὁ Σικελιώτης, Ἡλίας ὁ Σηπλαιώτης καί Φαντῖνος ὁ Νέος, δὲν ἄφησαν στοὺς τόπους ὅπου ἔδρασαν (Σπάρτη, Πάτρα κ.λπ.) ἵχνη τῆς διάδοσης τῆς λατρείας τους. Ἐπίσης, δὲν ὑπάρχουν μαρτυρίες τῆς λατρείας τοῦ ὁσίου Λουκά τοῦ Στειριώτη στήν Πελοπόννησο, ἂν ἐξαίρσει κανεῖς τὴν ἀπεικόνισή του σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς ὡραιότερους καί σημαντικότερους ναοὺς τῆς Μέσα Μάνης, τὴν Ἐπισκοπή. Οἱ Θεσσαλονικεῖς ὁσῖοι Συμεὼν καί Θεόδωρος, μολονότι διασχίζουν ὁλόκληρη τὴν Πελοπόννησο καί ἀσκητεύουν στὸ Μέγα Σπή-λαο γιὰ μακρὸ χρονικὸ διάστημα, δὲν τυχαίνουν ἀνάλογης λατρείας, τουλάχιστον μὲ βάση τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα. Τέλος, ἡ λατρεία τοῦ ὁσίου Λεοντίου, μοναχοῦ καί ἱδρυτῆ τῆς μονῆς Ταξιαρχῶν Αἰγιαλείας, εἶναι πολὺ περιορισμένη καί δὲν ξεπερ-νᾷ τὰ τοπικὰ ὅρια. Παρὰ τὴν ἀρχοντικὴ καταγωγή του καί τὴ σχέση του μέ τοὺς Παλαιολόγους, οἱ ὁποῖοι τὸν ὑποστήριζαν στήν ἵδρυσή της, ἡ λατρεία τοῦ Λεο-ντίου δὲν διαδίδεται πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς μονῆς. Ἐπίσης, μολονότι ἡ ἀπεικόνισή του θὰ ὑπῆρχε, πιθανότατα, μεταξὺ τῶν καταστραμμένων σήμερα παλαιολόγειων τοιχογραφιῶν τοῦ ἀσκητηρίου στὸ Παλιομονάστηρο, ἡ μορφή του δὲν ἀναγνωρί-ζεται σὲ καμία ἀπὸ τίς σωζόμενες τοιχογραφίες τοῦ ὑπόλοιπου πελοποννησιακοῦ χώρου. Ἡ ἀναφορὰ πού γίνεται, σὲ μεταγενέστερο κείμενο, γιὰ τὴν ἀπόπειρα μεταφορᾶς τοῦ θαυματουργοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου στὴν πόλη τῶν Πατρῶν μέ πρωτοβουλία τοῦ τοπικοῦ ἐπισκόπου, ἀποτελεῖ μᾶλλον παράδειγμα τοῦ τρόπου

102. Στὴν κατηγορία τῶν ἐπισκόπων πού ἁγιοποιήθηκαν μέ πρωτοβουλία τῶν τοπικῶν ἐπισκό-πων περιλαμβάνεται, ὅπως ἀναφέρθηκε, καί ὁ ἅγιος Θεόκλητος Λακεδαιμονίας. Παρὰ τὸν παρατη-ρούμενο περιορισμὸ τῆς λατρείας του, ἡ ἀπεικόνισή του σὲ ναοὺς τῆς Λακωνίας ἀλλὰ καί τῆς Μεσση-νιακῆς Μάνης τὸ 13ο αἰῶνα, καί μάλιστα σὲ συνάφεια μὲ τὸν ὁσιο Νίκωνα, ἀποτελεῖ ἐνδιαφέρον στοι-χεῖο στὴ διάδοση τῆς λατρείας του σὲ τοπικὸ, κυρίως, ἐπίπεδο.

προώθησης και ενεργοποίησης της λατρείας των λειψάνων από τις τοπικές αρχές, παρόν δείγμα της διάρκειας της λατρείας και επιβίωσης της μνήμης του όσιου.

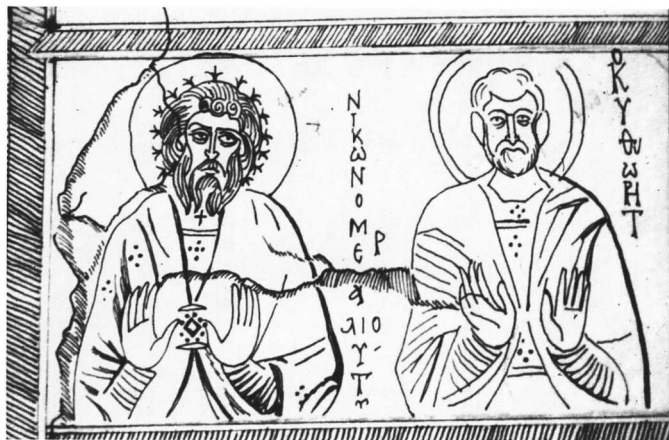
Συμπερασματικά, η διάδοση της λατρείας των επισκόπων-άγιων που έδρασαν στην Πελοπόννησο μεθοδεύεται με την πρωτοβουλία των τοπικών ιεραρχών, σε μία προσπάθεια προβολής των τοπικών επισκοπικών διεκδικήσεων και επιδιώξεων, γεγονός που αποτελεί το κύριο χαρακτηριστικό της εκκλησιαστικής πολιτικής στην περιοχή κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Η διατήρηση των αγίων λειψάνων στις κατά τόπους επισκοπικές εκκλησίες συμβάλλει αναμφισβήτητα στη διάδοση της μνήμης των νέων αγίων. Εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων περιωνύμων άσκητων και ιδρυτών μονών, η λατρεία δεν κατορθώνει να ξεπεράσει τα τοπικά όρια, και το κυριότερο, να περάσει στη λαϊκή μνήμη μέσω της απεικόνισης των αγίων.

Η διάδοση της λατρείας των αγίων από τις αρχές του 9ου μέχρι τα τέλη περίπου του 15ου αιώνα παρουσιάζει, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, τις διακυμάνσεις και τις μεταβολές που ανιχνεύονται στην πολιτική και εκκλησιαστική πραγματικότητα της περιοχής κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Παρόν την κάμψη που παρατηρείται κατά το 12ο αιώνα, αναζωπύρωση της λατρείας εμφανίζεται και πάλι από το 13ο αιώνα και μετά, μέσα στο γενικότερο πλαίσιο των συνθηκών που επικρατούσαν στην Πελοπόννησο και ειδικά στη Λακωνία. Η φραγκική κυριαρχία και οι σχέσεις με την καθολική εκκλησία συμβάλλουν στη δημιουργία τοπικής ιδιαιτερότητας που εκφράζεται, εκτός των άλλων και ως αντίδραση με την προβολή των τοπικών αγίων τόσο στον εικαστικό όσο και στον ύμνογραφικό τομέα. Έτσι, επίσκοποι-άγιοι και άσκητες τοπικής ακτινοβολίας ανασύρονται από τη σχετική λήθη, προβάλλονται, η μνήμη δέ και η λατρεία τους παραδίδονται στις επερχόμενες γενιές.

Κοινή διαπίστωση σε όλες τις περιπτώσεις των νέων αγίων αποτελεί ή προσπάθεια να προβληθεί ως *θαύμα* και *καλλώπισμα* της περιοχής ο νέος άγιος, *άκομη* και *όταν τὰ πολλά ... ὁ διαρρεύσας μετὰ τὴν ἐκείνου ἐκδημίαν ὑπέκλειψε χρόνος καὶ λήθης ἐναφῆκε βυθοῖς*. Ὡς αἰτία λήθης θεωρεῖται κατ' ἀρχὴν ἡ ὀλιγορία ἀλλὰ καὶ ὁ χρόνος ποὺ συγκάλυψε, ἐμάρανε, ὑπέκλειψε, σίγησε καὶ σὲ κάποιες περιπτώσεις ἄφησε μόνον ἀμυδράν τινα μνήμην ἄγραφον. Σὲ ὅλες, ὅμως, γενικῶς τὶς περιπτώσεις θεωρεῖται *φιλοκαλία* καὶ *ἐργασία ἀρετῆς* ἡ συλλογὴ βίων αγίων, ὥστε *ἀνάγραπτα θεῖναι ... τοῖς ὕστερον γεννησομένοις ... καὶ ἐν περὶ ὧν τινι θεῖναι, ὅπερ καὶ γέγονεν, ὥστε ἀρχέτυπον γενέσθαι παντός ἀγαθοῦ οὐ μόνον τῇ Λακεδαίμονι, ἀλλὰ καὶ πάσῃ τῇ τοῦ Πέλοπος, ἥδη δὲ καὶ τῆς Ἑλλάδος τῷ πλείονι*¹⁰³.

Εικ. 1. Ὁ ὁσιος Νίκων στὸ Παλαιομονάστηρο Βρονταῖα (1201).
(Δρανδάκη, Εἰκονογραφία, πίν. ΙΑ' εἰκ. 3)

Εικ. 2. Ὁ Θεόδωρος Κυθήρων μετὸν ὁσιο Νίκωνα σὲ στηθάριο τοῦ Ἁγίου Πέτρου Γαρδενίτσας,
(Δρανδάκη, Τοιχογραφία, 274, 14)

Εικ. 3. Ὁ ὁσιος Λουκάς στὴν Ἐπισκοπὴ τῆς Μέσα Μάνης.
(Δρανδάκη, Τοιχογραφία, 162, 15)